

İmparatorluk Hazinesinin En Uzun On Yılı: 1853-1856 Kırım Savaşı ve Osmanlı Maliyesi

Cem AKIN¹

The Longest Decade of the Empire's Treasury: 1853-1856 Crimean War and Ottoman State Finances

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 30.08.2018

Date Accepted: 22.09.2018

JEL Classification:

E50

F30

G20

H50

H60

Keywords:

Crimean War,

Ottoman State Finances,

Foreign Debt,

Domestic Borrowing,

Crisis of State Finances.

ABSTRACT

This study aims to investigate the economic factors behind the crisis of the state finances, caused by the effects of the Crimean War of 1853-56. In the 19th century, modernization of the economic structure was realized through administrative and fiscal restructuring within the framework of Tanzimat period reforms. The Crimean war that took place in such a context brought great financial burdens to the empire's treasury and the pressure caused by increased expenditure necessitated new methods to financing the state budget deficit. In this context, in addition to methods that were previously used as government financing instruments like short-term loans from Galata Bankers and paper money creation, external debt was borrowed from European financial markets for the first time and domestic borrowing securities were issued. The Ottoman government has postponed the crisis of state finances for a while through new financing methods. But the economic consequences of these financing instruments have led to more severe fiscal problems for the state in the following years.

¹ Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, SBF, Maliye Bölümü, jemakn@gmail.com

Özet

Çalışmada, 1853-56 Kırım Savaşının etkisi ile oluşan devlet maliyesinin bunalımının ardındaki iktisadi faktörler incelenmiştir. 19. yüzyılda Tanzimat dönemi reformları çerçevesinde idari ve mali yeniden yapılanma ile iktisadi yapıda modernleşme gerçekleştirilmiştir. Böyle bir süreçte ortaya çıkan Kırım Savaşı imparatorluk hazinesine çok büyük mali yükler getirmiş ve artan masrafların baskısıyla devlet bütçe açıkları için yeni finansman yöntemleri gerekmiştir. Bu çerçevede daha önce de devlet finansman araçları olarak kullanılan kağıt para basımı ile Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslara ek olarak, ilk defa Avrupa finansal piyasalarından dış borç alınmış ve iç borçlanma tahvilleri ihraç edilmiştir. Osmanlı Hükümeti, yeni finansman yöntemleri sayesinde devlet maliyesinin bunalımını bir süre erteleyebilmiştir. Ama bu finansman araçlarının iktisadi sonuçları daha sonraki yıllarda devlet için daha ağır mali sorunlara yol açmıştır.

Giriş

Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl, önceki dönemlerden çok farklı bir süreci oluşturmaktadır. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisi, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleriyle karşı karşıya gelmiş ve kapitalist dünya ekonomisine açılmaya başlamıştır. Bir yandan iktisadi fazlaya ortak olan taşradaki güçlü kesimler, öte yandan da sanayileşme hareketi ile Avrupa'nın artan iktisadi gücü karşısında, Osmanlı bürokrasisi de Batılılaşma hareketlerini uygulamaya koyarak merkezi devletin gücünü artırmaya çalışmıştır. Bu süreçte iç ve dış kaynaklı gelişmeler, iktisadi yapıyı değiştirmiş ve idari-mali kurumları hızla dönüştürmüş, ortaya daha öncekinden çok farklı yapı ve kurumlar çıkmıştır. Fakat devleti güçlendirme ve imparatorluğun bütünlüğünü koruma çabaları kendi çelişkilerini de beraberinde getirmiştir. Osmanlı bürokrasisi, taşradaki unsurlar karşısında merkezi devletin gücünü artırmak ve hazineyi güçlendirmek için başlattığı reform girişimlerin pek çoğunda, Batılı büyük devletlerin finansal desteğine başvurmuştur. Bunlar da finansal destekleri karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa açılması doğrultusunda baskı yapmışlardır.

19. yüzyıl boyunca bir yandan idari-mali reform süreci, öte yandan da ekonominin dışa açılışıyla iktisadi yapı büyük değişimler geçirmiştir. Burada yeni iktisadi yapı ve kurumların

oluşumunu Osmanlı bürokrasisi, Batılı büyük devletler ve Avrupa finans sermayesi arasındaki güç dengeleri belirlemiştir. Osmanlı ekonomisinin dışa açılma ve kapitalist dünya sistemine eklenme sürecinde, Avrupa finans sermayesinin ülke içindeki gücü daha da artmıştır. Batılılaşmaya ilham kaynağı olması açısından 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı² bir milat olsa da, ekonomik bir bütünleşme süreci olmamıştır. 19. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'nın ekonomik etkisi giderek artmışsa da, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci ancak 1850'den sonra başlamıştır.

Tanzimat döneminde savaşlar, ekonomik yapıyı ve devlet maliyesini olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle de 19. yüzyılda Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'ni mali açıdan derinden sarsmıştır. Bir türlü düzene konulamayan imparatorluk hazinesi, 1853'de başlayan Osmanlı-Rus savaşı yani Kırım Savaşı ile büsbütün kötüleşmiştir. Savaş masrafları için olağanüstü gelirlere ihtiyaç duyulmuş, yeni gelir kaynakları için mevcut mali kaynaklar yeterli olmamış ve dış borçlanma kaçınılmaz hale gelmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa ile Rusya'ya karşı bir ittifak yapmış ve devletin savaş gücünün artırılması için de dış kredi desteklenmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa ile yeni ekonomik ilişkilerin oluşmasını sağlayan önemli etkenlerden biri 1854'te uluslararası bir niteliğe bürünen Kırım Savaşıdır. İşte burada Kırım Savaşının, imparatorluk hazinesine etkisi ele alınacaktır. Önce Tanzimat sürecindeki ekonomik yapıdaki değişim, sonra da savaş kısıcındaki devlet maliyesinin durumu incelenecektir. Böylece para sistemi, borçlanma süreci, iç ve dış borçların gelişimi ve bütçe dengesi ortaya koyulacaktır. Bu bağlamda devlet maliyesinin bunalımı için kullanılan finansman araçlarının ve yöntemlerinin iktisadi sonuçlarına bakılacaktır.

19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomik Yapısında Değişim: İktisadi ve Mali Reformlar

Osmanlı Devletinin merkezi olarak güçlenmesi için, 19. yüzyıldan itibaren taşradaki kesimlerin güçlerini sınırlaması ve iktisadi temellerini ortadan kaldırması gerekmiştir. Tanzimat döneminde reformların önemli bölümü mali merkezileşmeye ve merkeze ulaşan gelirlerin artırılmasına yöneliktir. Burada devlet, mali sorunlarına kısa sürede çözüm bulmaya

² "Tanzimat devrinin tarihi ne dramatik, ne grotesk ne de mutantan bir tarihtir, kelimenin tam anlamıyla bir trajedidir. Trajik bir çözümlenmezliğin içten içe, ağır ağır kaynamasıyla tarihin ilerlediği bir zamandır. Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır." (Ortaylı, 2002: 31).

çalışmıştır (Pamuk: 2014: 89). Tanzimat'la birlikte devlet maliyesi güçlendirilmeye çalışılmış ve yeni vergi düzenlemeleri yapılmıştır.³ Bu bağlamdaki vergi düzenlemeleri üç temele dayanmaktadır: Vergi yükünü köylülerin sırtından, taşradaki zenginlere kaydırmak; vakıflara ve özel mülklere tanınmış muafiyetleri kaldırmak ve vergileri, mültezimler yerine maaşlı tahsildarlar aracılığıyla toplamak. Ancak bu girişimlerin hiçbiri başarıya ulaşamamıştır (Küsmenoğlu, 2010: 29). Tanzimat Fermanı, merkezi devletin en önemli gelir kaynağı olan aşar ve ağnam vergisinin toplanmasında iltizamı kaldırmış,⁴ vergileri devletin memurlarının toplamasını getirmiştir. Ancak, taşradaki çoğu yerde vergilerde büyük gerilemeler ortaya çıkmıştır. Böylece devletin taşrada kendi başına vergi toplayabilecek idari gücünün olmadığı görülmüş ve yerel unsurların gücü karşısında devletin atadığı tahsildarlar çaresiz kalmıştır. Bu durumda merkezi devlet iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini güçlü yerel kesimlerle paylaşmak zorunda kalmıştır. Buna karşın Osmanlı bürokrasi, 19. yüzyıl boyunca devletin gelirlerini artırma çabalarını sürdürmüş ve vergi gelirlerini artırmış, fakat daha da derinleşen devlet maliyesinin bunalımına bir çözüm getirememiştir (Pamuk: 2014: 91).

Tanzimat dönemine kadar dış ticaret kapitülasyonlarda⁵ belirtilen ilkeler ışığında düzenlenmiştir. 1838'den itibaren de yabancı ülkeler ile ticaret sözleşmeleri imzalanmıştır. 1838 sonrasında yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle yed-i vahid⁶ kaldırılmış, dış ticaret

³ Burada maliyeden kasıt, devletin merkez maliyesidir. Tanzimat döneminde devlet maliyesi, doğrudan merkezi devlete intikal eden ve merkezi hazinede toplanan gelirler ile bunların giderleridir. Bu açıdan, devletin merkez maliyesi, imparatorluğun merkezi hazinesi olmuş ve artık her iki kavram özdeşleşmiştir (Cezar, 1986: 29-30).

⁴ İltizam sistemi, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllardır başvurduğu bir mali yöntemdir. Devletin belirli gelirleri müzayede yoluyla üçüncü şahıslara ihale edilmiş ve bu kişiler verdikleri peşin ödeme karşılığında bu geliri belirli bir süre için işletmeye hak kazanmışlardır. Bu sistemin başlıca önemi, devleti vergi toplama külfetinden kurtarması ve aynı zamanda ileriye dönük gelir tahsiline imkân vermesidir. Buna karşılık devlet, gerçekte toplanabilecek gelirin ancak bir kısmını bu şekilde tahsil edebilmiş ve mültezim ise girişiminin karşılığı olarak önemli bir kar marjını kendi hesabına akıtabilmiştir (Eldem, 2002: 758).

⁵ Batı kapitalizmi gelişmesinin her aşamasında Osmanlı ülkesinden tavizler kopararak zenginleşmeyi bilmiştir. Avrupa'nın coğrafi keşiflerle yayılmasını sağlayan ticari kapitalizm aşamasında, Osmanlı Devleti'nin dünya sistemine eklenmesi kapitülasyonlar ile başlamıştır. Osmanlı Devleti, başlangıçta transit ticaretten vergi geliri kazanmak ve küçüklü büyüklü devletlerin birini diğerine karşı kullanmak amacıyla kapitülasyonlar vermiştir. Ancak imparatorluk giderek gerilerken tavizler bu niteliğini koruyamamıştır. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine eklenme sürecinde güçlenen Avrupa devletleri, kapitülasyonları imparatorluktan koparılmış tek taraflı tavizlere dönüştürmüşlerdir. Bunlar: Kendi tüccarı için Osmanlı Devletine ihraç ettiği ve satın aldığı malların üzerindeki vergilerde indirim yapılması; tüccarın yerleşme özgürlüğü olması ve kişisel vergilerden muaf tutulması, kendi yasalarına tabi olup, Osmanlı Devletinin yasaların dışında kalması gibi ticari, adli, mali, idari alanda Avrupa'ya tek taraflı verilmiş tavizlerdir (Kazgan, 1999: 25-26).

⁶ Tanzimat öncesi ticareti kısıtlayıcı yöntem, ürünün alım ve satımı üzerine devlet tekelinin konması yani yed-i vahid usulüdür. Yed-i vahide tabi ürünün toplanması o yörenin ihtisab nazırına devredilir, bu kişi ise alım satım yetkisini, elinde mühürlü tezkeresi olan Müslüman ve reaya tüccara verirdi. Tüccar malın üretildiği yere giderek

kapsamına giren mallar iç gümrüklerden bağışık tutulmuştur (Toprak, 1985: 668-671). 1838 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Balta limanı Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Bu serbest ticaret anlaşmasını, aynı yıl Fransa ile daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve benzer koşulları içeren diğerler ticaret anlaşmaları izlemiştir. Böylece Osmanlı hammaddeleri dış ticarete konu olarak ekonominin dışa açılması kolaylaştırılmıştır. Buna karşılık devlet, mali bunalım dönemlerinde dış ticarete ek vergi koyarak başvurduğu önemli gelir kaynağını kaybetmiştir. Çünkü ticaret anlaşmasının getirdiği düzenlemeler, devletin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindir. Böylece de daha sonraki Kırım Savaşı sırasında, dış ticarete ek vergi koyulamamıştır (Pamuk, 1994: 17-18). Devlet, gümrük politikasını büyük ölçüde mali kaygılarla yönlendirmiş ve serbest ticaret anlayışına rağmen gümrük gelirlerini optimumda tutmaya çalışmıştır. Nitekim sürekli artan dış ticaret hacmi önemli bir gelir kapısı açmıştır (Toprak, 1985: 668-671). Bu serbest ticaret anlaşmaları, Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki Sanayi Devrimiyle birlikte dünya ölçeğinde değişen siyasal dengeleri ve eşitsiz ilişkileri yansıtmaktadır. Bundan sonra devletin bağımsız dış ticaret izleme imkanı ortadan kalkmıştır (Pamuk, 1994: 22).

Tanzimat dönemini farklılaştıran ve mali sorunu daha da ağırlaştıran faktör, artmaya başlayan dış ticaret açığıdır. Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimiyle birlikte mal ve para akımlarının yönü tersine dönmeye başlamıştır. 19. yüzyıla kadar kendi içerisinde dengeli olan dış ticaret bu gelişmelerden olumsuz etkilenmiştir. Ancak ithalat ihracattan daha hızlı genişlediği için dış ticarete büyük açıklar görülmüştür. Dış ticaret açıkları 1850'lere kadar daha çok altın ve gümüş ihracıyla, 1854'ten sonra ise Avrupa finansal piyasalarından yapılan borçlanmalarla karşılanmıştır. Böylece Osmanlı ekonominin kapitalist dünya ekonomisine olan ticari bağımlılığına bir de mali bağımlılık eklenmiştir (Öner, 2005: 245). Yani, bir yandan kapitalizm öncesi geleneksel iktisadi düzen yıkılmaya, diğer yandan Batıyla olan dış ticaret dengesi hammadde ihraç eden buna karşılık mamul mallar ithal eden ekonomik yapıya doğru değişmeye başlamıştır. Artan dış ticaret açığı ile ülkedeki sağlam sikkeler belli bir süre sonunda dışarıya gitmiş, iç piyasada ise dış piyasanın itibar etmediği paralara kalmıştır. Kıymetli maden rezervlerinden ve dış ticaret açığını kapatacak ihracat artışlarından sağlam sikkelerin

---

üreticiden malını satın alır, yöre merkezine getirir, rüsumunu öder ve sonra İstanbul'a sevke eder, ya da ihracı yasaklanmamışsa yabancı tüccara satardı (Toprak, 1995a: 24-25).

sağlanamadığı bir ortamda, ülke kaynakları dış ticaret açıkları nedeniyle erimiş ve açıkların finansmanı için borçlanma kaçınılmaz hale gelmiştir (Al ve Akar, 2014: 29-31).

19. yüzyılın başlangıcından beri Osmanlı hükümeti yoğun bir biçimde mali sorunlarla karşılaşmıştır. Bu durumda, iç piyasalarda Galata Bankerlerinden borç bulmaya çalışmış⁷ ve tedavüldeki sikkelerin maden içeriklerini düşürerek yani tağşişe başvurarak ek gelir sağlamıştır.⁸ Bu işlemler sonucunda fiyatlar hızla artarken paranın değeri de gerilemiştir. Ancak tağşiş, maliyeti yüksek bir ek gelir sağlama aracı olmuş ve hızlı enflasyona yol açmıştır.⁹ Böylece paranın değerindeki dalgalanmalar ekonomiyi olumsuz etkilemiş ve yetersiz olan vergi gelirleri daha da düşmüştür. Öte yandan, kur dalgalanmaları dış ticareti de olumsuz etkilemiştir (Pamuk, 2007: 228-229). Bu doğrultuda devlet giderleri de hızla artmış ve bütçe açıkları yüksek boyutlara ulaşmıştır. Bu durumda tağşişle sağlanan ek gelir ve Galata Bankerlerinin sağlanan kısa vadeli avanslar arasındaki farkı kapatmaya yetmemiştir. Osmanlı Bürokrasisi için 19. yüzyıl Batılılaşma reformları ile kapitalist dünya ekonomisine uyum sağlama dönemidir. Reformlar, ekonomik yapıdaki değişimle birlikte fazlanın denetimini merkezileştirme ve Batı'yla eşit iktisadi ilişkiler sağlayacak mekanizma oluşturma çabasıdır.¹⁰ Ancak esas sorun yeterli gelir olmaksızın idari-mali reformların yapılmasıdır. Bütün bu mali sorunlara çözüm dış borçlanma süreci olmuştur (Kıray, 1993: 15-16).

1850'lere kadar dış ticaretin genişlemesi yoluyla kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme, buradan sonra yabancı sermaye ile yeni bir boyut kazanmıştır. Osmanlı devletine

⁷ Galata Bankerlerinin, finansal sisteminin bir parçası haline gelmesi Osmanlı Devleti'nin mali bunalımları nedeniyledir. Böylece de zamanla iç borçlanma aracı haline gelmeye başlamışlardır. Buna karşın en parlak devirleri 19. yüzyıldır. Tanzimat Fermanı ile canları ve malları güvence altına alındıktan sonra faaliyet alanlarını genişletmiştir. Çünkü 1838 yılından sonra ticaret antlaşmaları ile birlikte kredili alım-satım işlerini Galata Bankerleri yürütmüştür. 1854'de ilk dış borçtan 1881'de Düyun-ı Umumiye İdaresinin kuruluşuna kadar geçen sürede altın devrini yaşamışlardır (Kazgan, Ateş ve Koraltürk, 1999: 284-287).

⁸ Tağşiş, madeni paraya uygulanarak paranın içindeki kıymetli madenin ayarının düşürülmesidir. Devlet zorda kaldığı zaman bu çözüme başvurmuş ve böylece de fiyat enflasyonuna sebebiyet vermiştir (Eldem, 2002: 758).

⁹ 1780'lerden sonra savaşların sıklaşması ve orduların masraflarının artması nedeniyle, mali bunalım süreklilik kazanmıştır. Devlet bütçe açıklarını kapatabilmek için tedavüldeki sikkelerin tağşişi yoluyla ek gelir sağlamıştır. Bu nedenle 1780-1850 yılları arasında Osmanlı ekonomisi hızlı enflasyon yaşamıştır (Pamuk, 2007: 228-229).

¹⁰ Dış açılma süreci merkezi bürokrasi açısından, ekonomide denetimin yitirilmesi tehlikesini de getirmiştir. Ancak bu durum merkezi bürokrasinin ekonominin dış açılış sürecini engellemesi anlamına gelmemiştir. Devlet maliyesinin bunalımları, birbirleriyle rekabet halindeki Avrupa ülkeleri ve bu ülkelerin sermayedarları için pek çok fırsat yaratmıştır. Böylece imparatorluk hazinesine bu ülkeler destek sağlamışlar, buna karşılık ticari ayrıcalıklar ve yatırım projesi için izin koparmışlardır. Burada aralanan kapıdan kısa süre içinde ülkelerin sermayedarları da girmiş, ekonominin dış açılış süreci bağımlı bir şekilde ilerlemiştir (Pamuk, 2014: 96-97).

yabancı sermaye yatırımları iki şekilde olmuştur. Birincisi, 1854 yılından itibaren devletin Avrupa borsalarında tahvil satarak dış borçlanmasıdır. İkincisi ise, Osmanlı ülkesinde Avrupa finans sermayesi tarafından kurulan işletmeler ile bankalara yapılan yatırımlar ve bunlara verilen borçlardır (Pamuk, 1994: 61-63). Bu süreçte serbest ticaretle Osmanlı ekonomisinin gelişmesi için, Avrupa ile dış ticaretin geliştirilmesi ve yabancı yatırımlarının çekilmesi büyük önem taşımıştır. Dış ticaret ve yabancı sermaye için gerekli altyapının oluşturulmasını isteyen Batılı büyük devletler, istikrarlı bir para düzeni için hükümete baskı yapmışlardır. Ayrıca Avrupa sermaye piyasalarından borçlanmak için, finansal reform gereğinin altı çizilmiş ve bu çerçevede çift metalli para düzeni önerilmiştir (Pamuk, 1999: 223).

Batı Avrupa artık Osmanlı Devleti'ne sadece mal satmakla yetinmemiş, ayrıca sermaye yatırımı yollarını aramıştır. Bu dönemde en karlı yatırım hükümete borç vermektir. 19. yüzyılın ortalarında çoğu sermayedarların yatırım alanı aradığı Avrupa'da bir sermaye fazlası mevcuttur. Büyük bankaların çıkardığı ve tasarruf sahipleri tarafından satın alınan tahviller aracılığıyla hükümetlere borç verme, bu hükümetlerin yüksek faizle borçlanmayı kabul etmeleri ve asgari bir ödeme garantisi vermeleri en mükemmel çözüm yolu olmuştur. Mali sorunlarıyla köşeye sıkışmış ve Galata sarraflarının tefeciliği ile faiz oranlarına alışmış Osmanlı ülkesi, Avrupa'daki sermaye tasarrufu için ilgi çekici bir pazar haline gelmiştir (Yerasimos, 1975: 670). 1850'lerden sonra Osmanlı ülkesine girmeye başlayan yabancı sermaye, dış borçlar ile dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarında yoğunlaşmıştır. Ekonomik açıdan ise, ilk dış borçlanmanın gerçekleştirildiği Kırım Savaşına kadarki dönem, dünya kapitalizmine açılış sürecinin dış ticaret aşamasıdır. Bu süreçte Osmanlı dış ticaret hacmi görülmemiş boyutlarda artmıştır. Bu genişleme sonucunda bir yandan zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetleri gerilemiş, diğer yandan da dünya pazarları için tarımsal meta üretimi yaygınlaşmıştır. Ekonominin dünya kapitalizmine açılış sürecine 1850'lerde çok önemli bir boyut eklenmiştir: dış borçlanma ve yabancı yatırımlar. Osmanlı hükümeti, ağır koşullarda borçlanmış ve bu fonları cari giderlere yönlendirmiştir. Dış borçlar dışındaki yabancı yatırımlar da 1850'lerde başlamış, ancak sınırlı kalmışlardır. Bu süreçte Tanzimat reformları ile ekonominin dış ticaret ve yabancı sermayeye açılışı birlikte yürümüş, devlet maliyesinin Avrupa finansal denetimine girişinin temelleri atılmıştır (Pamuk, 1994: 152-155).

19. yüzyılda Osmanlı bürokrasi güçlenerek iktidarını merkezileştirmiş, taşradaki kesimlerin iktisadi güçleri ortadan kaldırmış, buna karşılık olarak Gayrimüslim azınlıkların ekonomik güçleri de yükselmiştir. Ama bütün bunlar kapitalist dünya ekonomisinin etkisiyle şekillenmiştir. Böylece ülkenin egemen kesimleri; hazineyi ellinde tutan merkezi bürokrasi, tefeci sarraflar ve büyük tüccarlardan meydana gelmiştir (Yerasimos, 1975: 627). 1838 yılından itibaren Avrupa devletleriyle yapılan serbest ticaret antlaşmalarından sonra; Avrupa'ya yapılan dış ticaret hacminde önemli artışlar olmuş ve yabancı sermayenin ülkeye girişi hızlanmıştır. Tanzimat dönemi boyunca devlet ve yabancı sermaye tarafından ekonomi geliştirilmeye, sermaye birikimini engelleyen geleneksel yapı değiştirilmeye ve Batının iktisadi kurumları ülkeye aktarılmaya çalışılmıştır. Tanzimat sonrasının finans kurumlarındaki en önemli değişiklik, sarraflardan bankalara geçiştir. Bu çerçevede Galata Bankerleri, yabancı sermaye ve devlet imkanlarıyla Osmanlı ülkesinde çeşitli bankalar kurulmuştur. Sermaye birikim sürecinin ve ticari değişim hacminin genişleyebilmesi için geleneksel kurumların çoğu kaldırılmıştır (Şener, 1999: 555). Ticaret hacminin artışı için finansman yönünü ön plana çıkarmış ve böylece dış ticaret açığını kapatma çarelerinin başında bankacılık gelmiştir. Bu ticari genişleme, bankaların kurulmasının ve Avrupalı yatırımcıların Osmanlı ülkesine yerleşmesinin en önemli sebebi olmuştur (Kazgan, 1997: 219-222).

Devletin daha fazla gelire duyduğu ihtiyaç, yeni gelir kaynakları aramaya ve eski gelirleri artırmaya yönelik idari-mali reformları gündeme getirmiştir. Tanzimat sürecindeki ekonomik yapıdaki değişim; reform girişimleriyle devlet maliyesi ve finansal sistem için gerekli değişiklikleri sağlayamamıştır. Çünkü 19. yüzyılda, ekonomik düzeni devletin askeri ve mali öncelikleri yönlendirmiştir. Devlet gelirlerinin artırılması, güçlü ordunun kurulması ve saray ile kentlerin iâşesinin sağlanması önemli olmuştur (Pamuk: 2014: 92). Savaşların sıklığına, vergi gelirlerinin yetersizliğine ve ekonomik yapının geri kalmışlığına rağmen, 19. yüzyılın ortası kadar devlet gelir sağlama amacıyla dış borçlanma yoluna gitmemiştir. Fakat imparatorluk hazinesi çok fakirleşmiş, para sistemi bozulmuş, bütçe dengesi sağlanamamış ve devlet maliyesinin durumu kötüleşmiştir. Böylece sürekli artan mali güçlükler karşısında daha önce uygulanan finansman yöntemleri yetersiz kalmış ve bu süreçte devlet ilk defa uzun vadeli finansman arayışlarına yönelmiştir (Blaisdell, 2008: 37-38).

Kırım Savaşı Kıskaçında Osmanlı Maliyesi: Devletin Finansman Arayışları

Osmanlı Devleti'ni, Batılı büyük devletlerin ekonomik üstünlüğünden daha fazla korkutan Rusya'nın ilerleyişi, artık Avrupalı devletlerini de tedirgin etmiştir. Rusya'nın korkusuna kapılan Osmanlı bürokrasisi Fransa ve İngiltere'den yardım talep etmiştir. Zaten bu iki ülke de Avrupa dengesinin yeni baştan kurulmasını istemektedir. Bu siyasal destekler ile imparatorluğun ömrü yüzyıl daha uzamıştır. Bu noktada, iktisadi bağımlılıklarına rağmen, 19. yüzyıldaki sömürgeci dalga içinde siyasal yapılarını koruyan ülkeler: Türkiye, İran ve Çin'dir. Hepsi de Rusya ile Batı Avrupa arasında sıkışan ortak bir konumdadır. Bunun sonucu, bu devletlerin merkezi yönetimlerinin yerinde kalmasını sağlayan bir denge olmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin Dünya kapitalist sistemindeki yeri açıklığa kavuşmuş, bunun bütün siyasal sonuçlarına maruz kalmış ve en önemli sonucu emperyalist saldırganlığın ilk örneklerinden biri olarak Kırım Savaşı olmuştur (Yerasimos, 2000: 527-528).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisini şekillendiren en önemli olay Kırım Savaşıdır. Savaş, iktisadi sonuçlarıyla devlet için bir kırılma sürecidir. İngiltere ve Fransa ile birlikte savaşı galip bitiren Osmanlı Devleti, savaşın yarattığı masraflar nedeniyle aslında mali açıdan yenilmiştir. Rusya'dan savaş tazminatı alınamamış, savaşı finanse etmek için kullanılan dış krediler ve artan iç borçlar sonrasında ciddi mali zorluklar çekilmiştir. 1856 yılındaki Islahat Fermanıyla¹¹ birlikte reformlara devam edilse de, devlet finansman arayışlarında bundan sonra dış kaynağa yönelmiştir. Ayrıca bu süreçte iç finansman kaynağı olarak Galata Bankerleri, sermaye yeterliliğinden uzaklaşmış ve borçlanma yüzünden kırılğan bir yapıya sürüklenmiştir. Bu dönemde bir taraftan savaşın finansmanı için Avrupa finansal piyasaları ile temasa geçilmiş,

¹¹ Kırım Savaşının bitimiyle ilan edilen Islahat Fermanında, Tanzimat Fermanı ile hedeflenen reformlara devam edileceği vurgulanmıştır. Bu bağlamda fermana, vergilerin toplanması sırasında kötü uygulamaların ortadan kaldırılması, vergilerin tahsilinde iltizam usulü yerine devlet eliyle doğrudan tahsil usulüne geçilmesi, Müslim ve gayrimüslim tebaanın eşit vergi ödemesi, modern bir devlet bütçesinin hazırlanmasına yönelik çalışmalar yapılması, yerli halkın ödediği vergileri ödemek koşulu ile yabancıların emlak satın almasına izin verilmesi, paranın değerinin muhafaza edilmesi ve devlet maliyesinin itibarının artırılması için başta banka kurmak üzere diğer tedbirlerin alınması, ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının işletilmesi, malların kolayca taşınabilmesi ve pazarlama için yollar ve kanallar inşa edilmesi ile Avrupa'nın sermaye ve teknik bilgisinden yararlanılması gibi hususlar sıralanmıştır. Finansal konular açısından Tanzimat Fermanı daha çok devlet maliyesi reformları yönü ağır basan bir metindir. Islahat Fermanında ise mali reformlara yine güçlü bir vurgu yapılırken bunların yanında para ve banka konusuna da işaret edilmiştir (Al ve Akar, 2013: 17-18).

diğer taraftan savaş nedeniyle yabancıların ülkeye gelmesi Avrupa ile olan finansal ilişkileri yaygınlaştırmıştır (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 97-98).

Tanzimat döneminde idari-mali yapının örgütlenmesi ile iktisadi modernleşmede önemli başarılar sağlanmış ve de finansal reformlara girişilmiştir. Fakat bu dönüşümün neden olduğu masraflar devlet maliyesine ek yükler getirmiştir. Ancak bu süreçte mali denge Kırım Savaşı ile 1854 yılından itibaren bozulmuştur (Autheman, 2002: 15-17). Savaşın masrafları ve Batı tarzı tüketim alışkanlıklarının Tanzimat'la birlikte girmesiyle devamlı olarak artan ithalat gereği, Galata Bankerlerinin ödeme olanaklarını aşmış ve tek çıkış yolu da dış kredi olmuştur. Fakat Avrupa finans kuruluşları ve yabancı yatırımcılar, Osmanlı hükümeti tahvillerine başlangıçta fazla rağbet göstermemiştir. Bu sebeple, hükümet dış kredi talebiyle Avrupa finans sermayesinin karşısına çıktığında, müttefik Fransız ve İngiliz hükümetlerinin politik aracılığına ihtiyaç duymuştur. Ancak dış borçlar ile birlikte, siyasal egemenlik hakkında taviz verici taahhütler altına da girilmiştir (Kazgan, 1995a: 126-127). Fransa ve İngiltere tarafından Osmanlı Devleti'ne verilen finansal destek konjonktürel nedenlere bağlı olmuştur. Devlet, savaşı sürdürebilmek için yeterli mali kaynağı tek başına bulamamış, bu koşullarda dış kredilere destek verilmesi diplomasi açısından önem kazanmıştır (Al ve Akar, 2013: 9).¹²

Kırım Savaşı, Rusya'nın yenilgisi ve müttefik güçlerin yenmesiyle sonuçlanmıştır. Bunu, Osmanlı Devleti'nde ikinci reform dalgası izlemiştir. Devlet, serbest ticaretin önündeki bütün engelleri ortadan kaldırmayı ve Avrupa finans sermayesini koşulsuz kabul etmeyi taahhüt etmiştir (Kazgan, 1999: 29-31). Savaşın bitmesi ve Islahat Fermanıyla başlayan süreç mali açıdan zorlu olmuştur. Bu dönemde hükümetin önündeki önemli sorunlardan biri finansal reformlardır: Merkez bankasının kurulması, iç borçların bir düzene sokulması, para reformunun hayata geçirilmesi ve kağıt paraların tedavülden alınması. (Al ve Akar, 2013: 40-49). Savaşı sonrasındaki Islahat Fermanı, Batı tarzı reform hareketlerine yolları yeniden açmıştır. Ferman ile yeni ekonomik girişimler tanımlanmıştır: Banka ile finans kurumlarının ve devletin ekonomik zenginliği ile mali kaynaklarını artıracak fonların kurulması. Osmanlı hükümeti;

¹² Kutsal Mekanlar sebebiyle çıkan Kırım Savaşının esas nedeni İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki politik dengelerdir. Rusya'nın güçlenmesini önlemek isteyen İngiltere ve Fransa için Osmanlı Devletinin bir süre daha yaşaması Avrupa'daki güç dengelerinin korunabilmesi için gereklidir. Rusya'nın hızının kesilmesi amacıyla İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti müttefik kuvvetleri oluşturmuştur. Bu koşullarda savaşın kazanabilmesi için dış krediye destek vermek uluslararası politika açısından gerekli bir seçenektir (Al ve Akar, 2003: 9).

ülkenin işlenmemiş kaynaklarını değerlendirerek devletin mali durumunu düzeltmek ve iç pazar imkanlarının yetersizliği karşısında yabancı sermayeye başvurmak istemiştir. Çünkü savaşla birlikte Osmanlı bürokrasisindeki eski önyargılar kırılmış ve yabancı sermayenin ülkeye yönelik yatırım tereddütleri de giderilmiştir. Böylece ekonomik zihniyetler Avrupa'nın iki ucunda eşzamanlı olarak değişmiştir. Bu bağlamda ittifak sayesinde Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti ile yeni iktisadi ağlar geliştirmiştir. Savaş sonrasında devlet maliyesi çok kötü bir durumdadır, ama İngiltere ve Fransa'nın desteği ile Osmanlı hükümetinin reform niyetleri, iktisadi ilişkilerde yabancı sermayenin de katkıda bulunduğu yeni bir sürece kapı açmıştır (Şeni ve Le Tarnec, 2000: 35-36).¹³

Kırım Savaşı esnasında, daha öncekilerden farklı olarak savaşın finansmanı için iki büyük dış kredi sağlanmıştır. Bu sürece yeni finansman yöntemleri ile başlangıçtan sonra dış kredilere daha hevesli olunmuştur. Elde edilen mali kaynaklar, Galata Bankerlerinden alınan borçlardan ve vergi gelirlerinden daha az zahmetli hale gelmiştir. Böylece, kronikleşen devlet maliyesinin bunalımın çözümü ileriye dönük dış kredi araçları üzerine kurulmuştur. Bu finansman araçları, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmesinde yeni finansal ilişkilerin harcını sağlamıştır (Eldem, 2006: 102-103). Dış kredilerin borç veren riskini, İngiltere ve Fransa hükümetleri ile aracı banka ve bankerler üstlenmiştir. Bu sebeple, Osmanlı borçlanma tahvilleri Avrupa finans sermayesi için günlük bir mesele haline gelmiş, borsalarında tasarruf sahipleri için bir yeni finans aracı olmuştur. Fakat dış borcun geliri silah ve mühimmat alımı için, yine aynı ülkelere gitmiştir. Aslında dış borçlar, devlete silah ve askeri mühimmat satan firmaların Galata'daki temsilcilerinin bulmuş oldukları alacaklarını tahsil etme biçimi olup, bir bakıma iç borçların dış borçlara çevrilmesidir (Kazgan, 1995a: 129). Bu dönemde Avrupa finans sermayesi yereldeki bankerlerin yerini almaya da başlamıştır. Aslında Galata Bankerlerin parasal kaynakları da, Avrupa'nın finansal piyasalarına dayanmaktadır. Bunlar en fazla % 6 faiz karşılığı aldıkları kredilerle banker olarak ortaya çıkmış, kullandıkları paranın getirisini en az % 20'ye çıkarıp aradaki farkla devletin maliyesine ortak olmuşlardır. Bu süreçte güçlü hale gelen Avrupa finans sermayesi savaş da değerlendirerek,

¹³ Kırım Savaşı, Avrupa finans sermayesine Osmanlı ülkesini yakından tanıma fırsatını vermiştir. Savaşla birlikte sadece askeri değil, bu ülkelerin görevlilerinin tüketim ve tasarruf işlemlerini değerlendirmek üzere birçok tüccar, banker ve bankaların temsilcileri İstanbul'a gelmişlerdir. Bunlar, bir taraftan para spekülasyonu, diğer taraftan Galata piyasasındaki borç işlemleri ve faiz hadlerindeki dalgalanmalardan, Osmanlı ülkesinin her türlü finans işlemleri yönünden de çok karlı bir piyasa olabileceğine inanmışlardır (Kazgan, 1997: 38-39).

Osmanlı ülkesinde gelişen finansal rantlara el koymayı hedeflemiştir (Kazgan, 1997: 41-43). Kısacası Kırım Savaşında, mali faturası ağır bir askeri zafer elde edilmiştir. Bunun yanında, dış borçlanma süreci başka bir iktisadi sorun olarak ağır bir şekilde hissedilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sıkıntılar, aynı zamanda Batının yönetim tarzıyla da yakından ilgilidir. Çünkü bu dönemde devlet iki ferman ilan etmiştir: 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı. Bunların yanında iki de askeri olay olmuştur: Tanzimat için Mısır Savaşı ve Islahat Fermanı için Kırım Savaşı. Ve tüm bu süreç iki ekonomik aşamada gelişmiştir: 1838 serbest ticaret anlaşması ve 1840 kaime ile parasal alanda, 1854 dış kredisi ve 1856 Osmanlı Bankası ile de finansal alanda (Aydın, 2007: 5-9).

Para Sistemin Düzenlenmesi: Kaime, Tashih-i Ayar ve Dersaadet Bankası

Tanzimat dönemine girerken Osmanlı para sistemi son derece karışıktır. Tanzimat'la birlikte para sistemine bir düzen vermek için bazı girişimler yapılmıştır: 1840 yılında kaime çıkarılmış ve 1844 yılında ise Tashih-i Ayar ile sikkeler düzenlenmiştir. Osmanlı hükümeti bu düzenlemelerden sonra mali bir tedbir olarak uyguladığı tağşişe de son vermiştir (Akyıldız, 2003: 33-34). 19. yüzyılda devlet, bütçeyi denetim altına almak ve mali sorunlarla mücadele etmek için çeşitli finansman yöntemlerine gitmiştir. Bu çerçevede gelir sağlamak amacıyla kullanılan ilk yöntem, kaime olarak adlandırılan ve önceleri faiz geliri de sağlayan kağıt para basmak olmuştur İlk kâğıt paralar yani kaimeler 1840 yılında tedavüle çıkarılmıştır. Aslında bu kaimeler hem kağıt para hem devlet tahvilidir. Çünkü aynı zamanda faiz getirmektedirler (Pamuk: 1999: 227). İlk kaimeler 500 kuruş değerindedir ve sekiz yıl vadeli bu kağıtlar, yılda % 12 faiz geliri sağlamaktadır. Sonraları, daha küçük değerli kaimeler de piyasaya sürülmüştür. 1840 yılında iki aşamada piyasaya sürülen kaimelerin toplam değeri 40.000.000 kuruşa ulaşmıştır. Çok fazla basılınca, kaimeler kısa süre içinde değerlerini yitirmişler, madeni paralar karşısında üzerlerinde yazılı değerlerin çok altında işlem görmüşlerdir. Kaimeler çeşitli olumsuzluklara karşın ve miktarları sınırlı kaldığı için, 1852 yılına kadar başarılı olmuşlardır. (Pamuk, 2014: 114-115). Devlet tarafından 1844 yılından sonra altın ve gümüş sikkeler, Tashih-i Ayar düzenlemesi ile kabul edilen standartlara göre basılmış ve parasal istikrara doğru adım atılmıştır.¹⁴ Ancak sikkelerin istikrarının sağlanması, mali sıkıntıları ve ek gelir yaratma

¹⁴ Osmanlı Devletinde 1844 Tashih-i Ayar düzenlemesi üniter para düzenine doğru atılmış adımdır. Bu para reformu ile lira, mecdiye ve kuruş temel para birimleri olmuştur. 20 kuruşluk gümüş mecdiyeler bu tarihte

gereksinimini sona erdirmemiştir. Çünkü Kırım Savaşında büyük miktarda kaime basılmış ve kaimelerin nominal değeri düşmüştür (Pamuk, 2008; 112).

Tanzimat ile birlikte problemlerin başında dış ticaret açıklarının önüne geçilmesi, para piyasasının bir düzene oturtulması ve kambiyo istikrarının belli bir düzeyde sabitlenmesi gelmektedir. Bu çerçevede hükümet, para tağşişinden vazgeçmiş, ülkede tedavül gören yabancı paralar ile eski Osmanlı paralarını yasaklamış, kambiyo rayicini altının gerçek kıymetiyle tutmak için 1 sterlin 110 kuruş olarak belirlenmiş ve kambiyo rayicinin bunu tutarı geçmeye başladığı anda poliçe çekmek üzere sarrafları görevlendirmiştir (Al, 2000a: 5-7).¹⁵ Kambiyo istikrarı uygulaması hükümetin sürekli başını ağrıtan bir konu olmuştur. Ancak kambiyo istikrarı sorununa yol açan etkenlerden birisi de kaime fiyatlarındaki dalgalanmalardır. Bu dalgalanmalar tüccar arasında kaimeye olan güveni sarsmış ve tedavülü yasaklanan mağşuş paralara¹⁶ olan talebi arttırmıştır (Al, 2000b: 19). Buna karşılık piyasada mağşuş paraların çokluğu fiyat artışlarını peşinden getirmiş, piyasa sağlıksız paraların da tedavül gördüğü ikili bir yapıya bürünmüştür. Ayrıca dış ticarete kullanılmayan bu paraların piyasada nominal değerleri ile tedavül etmesi kambiyo istikrarında devlete ek maliyet de yüklemiştir. Bir diğer sorun ise devletin vergi tahsilatlarında bu paraları kabul etmesi, buna karşın borç ödemelerinde bu paraları kullanamamasıdır (Al ve Akar, 2014: 81-87). Diğer taraftan Osmanlı paralarının yabancı paralar karşısında değer kaybetmeye başlaması sorunun ağırlığını daha da artırmıştır. Bu şartlar dış ticaret işlemleri ile uğraşan yerli tüccarları olumsuz yönde etkilerken, kambiyo işlemlerini gerçekleştiren sarraflar için önemli bir kazanç haline gelmiştir (Al, 2000a: 5).¹⁷

tedavüle sokulmuştur. Sikkelerin vezin ve ayarı bu orana göre düzenlenmiş, ondalık esasına göre 1 lira 100 kuruş ve 1 gümüş mecdiye 20 kuruş olarak kesilmiştir. Bu koşullarda devlet önemli bir girişimde bulunmuş Tashih-i Ayar ile madeni para sistemi yeniden düzenlemiştir. Bu tarihten sonra devlet tağşiş girişimlerini durdurmuş ve Osmanlı lirasının dış kur değeri 110 kuruş = 1 sterlin düzeyinde kalmıştır (Toprak, 1995b: 11-12).

¹⁵ Osmanlı Devleti 1844 para reformunun sonuç verebilmesi için, poliçelerle yapılan dış ödemelerde paranın sterline karşı kurunu sabit tutmak istiyordu. Bunun için Galata'da faaliyet gösteren J. Alleon ve T. Baltazzi ile bir anlaşma yapmıştır. Bu iki banker, tüccara Fransa ve Londra üzerine 1 sterlin 110 kuruş üzerinden poliçe ile 2.000.000 kuruşluk ödeme yapmayı kabul etmiştir. 1849'da yine bu bankerler tarafından Osmanlı hükümetinin izniyle Dersaadet Bankası kurulmuştur. Gerçekte bu bankanın belli bir sermayesi olmamış ve kurucuların ticari itibarı dolayısıyla çektiği poliçeler kabul görmüştür (Tekeli ve İlkin, 1997: 63).

¹⁶ Mağşuş sikkeler yani tağşiş edilmiş paralar, gittikçe piyasadaki çekilmeye başlayan tam ayarlı paralar ve kâğıt paralar aynı sistem içinde tedavül etmekte ve son derecede değişken kurlar oluşmaktadır (Eldem, 2002: 758).

¹⁷ İthalat yapıyor görünümü vererek, düşük değerli kaimeleri saptanan resmi kurdan dış ülkelere transfer ettiren sarraflar, aradaki farkı devlete ödetip yabancı para alıyor, bunu serbest piyasada resmi değerinin dört beş katına bozdurup elde ettikleri kaimeleri tekrar hayali ithalata yatırarak büyük kazanç sağlıyordu (Toprak, 1995a: 45).

Osmanlı ekonomisinin Kırım Savaşı öncesinde daha çok dış ticaret ve kambiyo işlemleri ağırlıklı bir yapısı vardır. Bu dönemin genel karakteristiği, Tanzimat reformlarının finansmanı amacıyla çıkarılan kaimeler üzerine yapılan oyunlardır. Kaime üzerine oyunların kökeninde, bu süreçte uygulamaya koyulamayan madeni para reformu yatmaktadır.¹⁸ Kırım Savaşına giden süreçte ve savaş sırasında hükümet bir finansman aracı olarak tekrar kaime basımına girişmiştir. 1854'te toplam olarak 175.000.000 kuruş faizli ve faizsiz kaime tedavülde bulunmaktadır. Savaş ile hükümetin para ihtiyacının artmasına bağlı olarak faizsiz ordu kaimesi de tedavüle sürülmüştür. Bu girişimlerle bütün kaimelerin değeri %30 civarında azalmıştır. Hükümet kaimenin değer kaybını önlemeye çalışmış, ancak madeni paralarla eşdeğerde olmasını sağlayamamıştır (Kazgan, Öztürk ve Koraltürk, 2000: 31).

Parasal sisteminin düzenlenmesi çerçevesinde Osmanlı ülkesinde kurulan ilk banka ise, 1849 yılında iki Galata bankerleri tarafından 200.000 sterlinlik sermaye ve devlet desteğiyle kurulan Dersaadet Bankasıdır. Bu bankanın devlete kısa vadeli borç sağlayabileceği, para ve döviz piyasalarına istikrar getireceğini umulmuştur. Ancak kaimelerin hızla artan hacmi nedeniyle, banka Osmanlı parasını istikrara kavuşturamamış ve kısa zamanda da büyük zarara uğramıştır. Devlet bu zararları karşılayamayınca, 1852'de kapanmak zorunda kalmıştır.¹⁹ Devletin mali ihtiyaçları ve parasal sistemin gereksinimlerini karşılamak üzere kurulan ikinci banka, 1856 yılında Kırım Savaşı sırasında bir İngiliz sermaye grubu tarafından kurulan Osmanlı Bankasıdır. Banka önce 500.000 sterlinlik bir sermaye ile Londra'da kurulmuş, ancak faaliyet merkezi olarak İstanbul seçilmiştir (Pamuk, 1999: 229-230).²⁰

¹⁸ Para piyasasında kaimelerin yanı sıra, devletin para reformu kapsamında çıkardığı sağlam altın ve gümüş paralar, önceki dönemlerde darp edilen tedavülden alınmayan mağşuş sikkeler ile yabancı devletlere ait çeşitli madeni paralar tedavül görmektedir. Kaimenin konvertibilitesinin olmaması ve artan emisyonlar nedeniyle giderek bollaşması, madeni paralar karşısında sürekli değer kaybına neden olmaktadır (Pamuk, 2008; 111).

¹⁹ Maliye Nezareti bankadan 130.000.000 kuruşluk kısa vadeli bir iç borçlanma yapmıştır. Kendi sermayesi olmayan banka, bu borcu dış ülkelere çektikleri poliçelerin ile karşılamıştır. Hükümet borcunu ödemekle gecikince, Banka sıkıntılı duruma düşmüş ve buna rağmen 1852 yılına kadar işlemlerine devam etmiştir. Banka, Kırım Savaşı öncesinde iflas etmiş, imparatorluk hazinesini zarara sokmuştur. Her ne kadar hazine tarafından, önemli miktarlarda paralar ödenmişse de, Dersaadet Bankası da Osmanlı parasının sterline karşı değerini önemli ölçüde stabilize etmiştir. Bu ise, kaimenin piyasada üstünde spekülasyonlar yapılmasına rağmen, değerinin çok fazla düşüşünü engellemiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 64).

²⁰ Bir İngiliz sermayesi girişimiyle kurulan Osmanlı Bankası, Tanzimat dönemindeki iktisadi modernleşme hareketinin bir ürünüdür. (Autheman, 2002: 15), Londralı bankerler grubu ile Glyn, Mills and Company Bankasının birlikte hazırladığı İngiliz tasarısının başlangıçtaki amaçları mütevizdir: İngiliz hukukuna göre kurulmuş, Londra'dan yönetilecek ve imtiyaz istemeyen ticari bir banka oluşturulması öngörülmüştür. İngiliz hukukuna bağlı olarak Osmanlı Bankası, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında yürürlükteki kapitülasyonlardan

Kırım Savaşının olağanüstü masraflarını karşılayabilmek için başvuru yollarından birisi ve en önceliklisi iç borçlanma olmuştur. Osmanlı hükümeti, 1854 yılı Mart ayındaki olağanüstü giderleri karşılayabilmek için 10 ve 20 kuruşluk faizsiz kaimeler çıkarmıştır. Ordu kaimesi adı verilen bu kağıt paralar sadece ordunun bulunduğu yerlerde geçerlidir. Hükümet, savaş boyunca Nisan 1854 ve Haziran 1855 tarihleri arasında dört parti toplam 85.625.000 kuruşluk ordu kaimesi çıkarmıştır. Savaşın iç imkanlarla finansmanı için başvuru tek çare ordu kaimesi değildir. Normal kaime emisyonu da hükümetin sık sık başvurduğu finansman araçlarından biridir. Savaşın başladığı dönem itibarıyla piyasada 132.000.000 kuruşluk faizli ve 45.500.000 kuruşluk da faizsiz kaime mevcut iken, 1856 yılında piyasada 172.000.000 kuruşluk faizli ve 176.354.000 kuruşluk da faizsiz kaime vardır. Dolayısıyla savaşı finanse etmek için piyasaya sürülen kaimenin değeri 170.854.000 kuruşa ulaşmıştır. Devlet, pratik bir çözüm olmasına rağmen kaime ihracını sonuna kadar kullanmamıştır. Çünkü sık sık emisyonla başvurularak piyasadaki kaimelerin çoğaltılması, değerini daha da düşürmekte ve devlet maliyesinin bunalımını daha da ağırlaştırmaktadır (Akyıldız, 2007: 12-15).

Kısacası, parasal alandaki ilk teşebbüsler 1840'dan itibaren kaime adlı ilk kağıt para denemesi, bunu 1844'te takip eden çift metalli ondalık para sistemine geçiş ve 1849'de Dersaadet Bankası ile kambiyo düzenleme kurumunun oluşturulmasıdır. Kaime, esham sistemi²¹ ile tağşişin bir araya gelmesiyle oluşturulan devletin geleneksel mali uygulamasının devamıdır. 1844 para reformu, para sistemini bir istikrara kavuşturmayı amaçlasa da, daha önceki mağuş sikkelerin tedavülde kaldırılamaması ve sürekli artan kağıt paranın yarattığı istikrarsızlık karşısında etkisiz kalmıştır. Dersaadet Bankası ise, parasal istikrarsızlık karşısında büyük oynamalar sergileyen kambiyo kontrol altına almaya çalışan bir önlemin ötesinde, devletin kredi talepleri karşısında yetersiz sermayesinden dolayı iflase sürüklenmiştir (Eldem, 2006: 100-101). Yani devlet 19. yüzyılda sürekli mali kaynak arayışı içinde olmuştur. Ayrıca

---

yararlanacaktır. Osmanlı hükümeti, İngiltere'ye onayı bildirince Banka 1856 yılında kurulmuştur. İstanbul merkezinde açılan Banka, bir mevduat, tedavül, iskonto ve ticaret sandığı olarak ve ticari alışverişlerde teminat sağlayıp kolaylaştıracak her türlü işlemi yapacaktır (Autheman, 2002: 19-23),

²¹ Osmanlı Devleti giderlerinin artması sonucu, 16. yüzyılın sonlarındaki mali bunalıma çözüm olarak iltizamdan yararlanmıştı. 17. yüzyıl boyunca da giderlerin artması ve gelirlerindeki azalma nedeniyle sıkışan devlet, tağşişe, iltizama ve vergi artırıcı yöntemlere başvurmuştur. 1695'te iltizam rejimi kapsamındaki mukataaların malikanelere dönüştürülmesini takiben, bu eğilim 17. yüzyıl sonunda daha da belirginleşmiş ve kurulan sistem en az bir yüzyıl daha devam etmiştir. Bu sırada en büyük yenilik de, malikaneleri daha çok yatırımcıya açabilmek ve sistemi daha rekabetçi bir hale getirmek için, malikanelerin eshama ayrılması olmuştur. Ancak esham taşradaki güçlü ayanların eline geçmiş ve onları iktisadi olarak daha da güçlendirmiştir (Eldem, 1999: 16).

mali merkezileşme ve bütçe dengesi için reformlar gerçekleştirmiştir. Giderlerin merkezileştirilmesi gelirlerin merkezileştirilmesinden daha kolay olmuş ve sürekli olarak bütçe açıklarıyla karşılaşmıştır. Bu durumda devletin öncelikli finansman yöntemi; tedavüldeki sikkelerin tağşişi ve Galata Bankerlerinden kısa vadeli avanslar almaktır. 1840'larda tağşiş ve Galata Bankerleri yeterli gelmemiş, banknot ve devlet tahvili arasında bir kağıt para olan kaime çıkarılmıştır. Ancak 1850'lerde devletin iç borcu büyük miktarlara ulaşmış, ayrıca para arzında şişkinlik ve hızlı fiyat artışı, açık veren bir dış ticaret dengesi ve büyük bir bütçe açığı görülmüştür. Devletin mali kaynak ihtiyacı şiddetli olmakla birlikte dış borçlanmaya bu süreçte başvurulmamıştır (Kıray, 1993: 26-27). Özetle, tağşişlerden vazgeçilmesi ve çift metalli para düzeni mali sorunları sona erdirmemiştir. Çünkü gelir yetersizliği nedeniyle devlet bütçe açıkları denetim altına alınamamıştır. Bu çerçevede devlet maliyesinin bunalımı için, kısa ve uzun vadeli yeni finansman yöntemler gerekmiştir.

Borçlanma Sürecinin Gelişimi: Kaimeler, Dış Kredi ve İç Borçlanma Tahvilleri

Kırım Savaşı, askeri masraflar nedeniyle giderleri karşılama sorununu beraberinde getirmiştir. Bu süreçte zaten imparatorluk hazinesi de zor durumdadır: finansman sorunları çözülememiş ve Galata Bankerlerinin kısa vadeli avanslarına muhtaç kalınmıştır. Savaşla birlikte Osmanlı ekonomisi artık dış borca açılmış ve buna iç borçlanma tahvillerinin dış pazarlarda satışı da eklenmiştir. Böylece Avrupa finans sermayesi borç ağına çekerek yüksek risklere rağmen Osmanlı hükümetine borç vermiştir (Kazgan, 1999: 29-31). Aslında ilk dış kaynaklı borçlar Galata Bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Avrupa'dan sağlanmıştır. Fakat dış baskılara karşın, hükümet dış borçlanma süreci için tereddüt göstermiştir. Ancak savaş masraflarının yarattığı bütçe açıkları, Avrupa finansal piyasalarından borçlanma sürecini başlatmış ve Osmanlı hükümetinin uzun vadeli borçlanma tahvilleri 1854 ve 1855 yıllarında Avrupa borsalarında satışa çıkarılmıştır (Pamuk, 1994: 64). Savaş ile birlikte dış borca ilaveten, 1854 yılında iç borçlanma tahvilleri de çıkarılmış ve bu tahviller Galata Borsasında işlem görerek menkul kıymet borsasının gelişmesinde önemli etken olmuştur.²²

²² 19. yüzyılda Galata Borsası şu olaylarla başlayacaktır: kısa vadeli senetler ile ortaya çıkan faizli devlet iç borçlanma tahvilleri, Kırım Savaşı için tahsis edilen 1854 dış kredisi ve gene savaşın giderlerine tahsis edilen 1855 dış kredisi üzerinde borsa oyununun denenmesi (Kazgan, 1995b: 55-56). Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı kentlerin ekonomik yapısı değişmiş, yeni tüketim alışkanlıkları edinilmiş ve bunların başında da borsa gelmiştir.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa finansal piyasalarından dış borç girişimlerinde bulunmuş olsa da yarım kalan 1852 yılı dış kredisi²³ hariç, Kırım Savaşına kadar dış borçlanmaya gitmemiştir. Devlet, bu dönemde dış borcu olmayan ülkelerden biridir ve uzun sürede borç almaktan çekinmiştir. Savaşa kadar da devlet, gelir ve giderleri kısa vadeli borçlanmalarla denge içinde tutmuştur. Bu hassas mali dengeyi savaş bozmuş ve masraflar 11.200.000 sterlini bulmuştur (Akyıldız, 2007: 16). Bu giderler, Ordu Kaimeleri ve Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslarla karşılanamamış ve 1854 yılında ilk kez dış kredi alınmıştır. Ancak faiz açısından dış borçların koşulları, Galata Bankerlerinden alınanlara göre daha iyi durumdadır. Zaten dış borçlanmalar Osmanlı bürokrasisi tarafından iç borçları dış borca çevirmek için yapılmıştır. Burada savaşın yarattığı mali baskıya ek olarak, iktisadi modernleşme ile tüketim kalıplarının değişmesi ve Tanzimat reformlarıyla yeni idari-mali örgütlenmenin gerekleri de dış borç sürecini yaratmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 92).

1850 yılında zaten tehlike çanları tüm şiddetiyle imparatorluk hazinesi için çalmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında taşış kuruşa sürekli olarak değer kaybettirmiş, Galata Bankerlerinden kısa vadeli avanslar ile yeterli gelir sağlamamış ve bu nedenle 1840'larda kaimeye başvurulmuştur. Aslında bu çareler devlet maliyesinin bunalımının ertelenmesinden başka bir işe yaramamıştır. Devlet, büyük bir mali bunalımın eşiğine gelmiştir. Artık tüm kağıt parayı satın alarak piyasadan çekmek, gümüş paraları da itibari değerleriyle gerçek değerleri arasındaki farkı sıfırlayarak yeniden basmak kaçınılmaz olmuştur. Bu durumda iç kaynaklar tamamen tükendiği için artık dış borçla gerçekleşmiştir (Gürsel, 1985: 674-675). Diğer taraftan, 19. yüzyılda merkezin devletin artan gücü sayesinde, imparatorluk hazinesine ulaşan vergi gelirleri yükselmiştir. Ancak vergi gelirlerindeki artış, mali sorunlara çözüm olmamıştır. Çünkü devletin giderleri de sürekli artmış, bütçe açıkları kapatmak için mali kaynak arayışları sürmüştür. Böylece devletin gelir ve gider dengesini sağlamak amacıyla borçlanmaya gidilmiştir. Yani imparatorluk hazinesi giderek derinleşen bir zafiyet kaynağı olmuş ve devlet

---

Kentlerde oluşmaya başlayan tüketim toplumu zamanla bütün Osmanlı ülkesine yayılmış ve böylece Galata Borsası ile tüketim toplumu olma süreci tamamlanmıştır (Kazgan, Ateş ve Koraltürk, 1999: 371-373).

²³ Dış borçlanma konusu 1852 yılında Dersaadet Bankasının Avrupa sermaye piyasalarına olan borçlarının tasfiyesi nedeniyle gündeme gelmiştir. Biriken borçların tasfiyesi için 1852 yılında 50.000.000 frank tutarında, % 6 faiz ve % 1 ikramiyeye 23 yıl vadeli bir kredi anlaşması imzalanmıştır. Bu çerçevede kredinin ilk dilimi 12.500.000 frank katılımcılardan tahsil edilerek, bankanın biriken borçlarının tasfiyesinde kullanılmıştır. Ancak kredi padişah tarafından onaylanmamıştır. Kredinin tahsil edilen ilk taksiti 1853 yılında tasfiye edilmiş ve katılımcıların kayıplarını karşılamak için 2.200.000 frank tazminat ödenmiştir. Ancak ilk kez bir Osmanlı borçlanma tahvili kısa süre de olsa Londra ve Paris piyasalarında işlem görmüştür (Al ve Akar, 2013: 91-98).

maliyesinin bunalımı ekonomik ilişkileri de derinden etkilemiştir. (Pamuk, 2014: 111-112). Devlet bütçesine ve dış ticaret dengesine yeterli katkı sağlamasa da verilen dış krediler, Avrupa devletleri arasındaki rekabette ve Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemine açılma sürecinde önemli bir finansal araç olarak kullanılmıştır. Bu uluslararası rekabet sayesinde hükümet kolay borç bulmuştur. Fakat her seferinde yeni bir borçlanmanın Avrupa finansal piyasalarında satışını sağlayabilmek için, siyasi tavizler ve iktisadi ödünler de vermek zorunda kalmıştır (Pamuk, 1994: 91-92). Kısacası, 19. yüzyıl idari-mali reformları ve iktisadi modernleşme nedeniyle artan devlet giderlerini karşılamak için de başvurulmuş ve sonunda imparatorluk hazinesini mali bağımlılığa götürecek yol dış borçlanma olmuştur.

Savaşın başlamasıyla devlet maliyesi yeni bir finansman sürecine girmiştir. Savaşın finansmanı için 1854 ve 1855 dış kredileri yanında değişik isim ve faiz oranlarına sahip iç borçlanma araçları ihraç edilmeye başlanmıştır. İlk kez 1854 yılında başlanan esham-ı mümtaze ihracı, savaş sonrasında da devam etmiştir. Savaşın bitmesinin ardından bu kağıtların vadeleri 1857 yılında dolmuş, ancak bunlar devlet tarafından itfa edilememiş ve yeni bir esham-ı mümtaze ihracı yapılmıştır. Fakat Galata Bankerlerinin bunları kabul etmemesi üzerine hazine tahvili ihraç edilmiştir. İmparatorluk hazinesinin içindeki mali sorunlar nedeniyle, dış borç paraları gelene kadar cari giderleri finanse edebilmek için böyle bir uygulamaya gidilmiştir. Ayrıca hükümetin eshama başvurusunun nedeni, kaimenin itibarının korunması ve alınacak dış borç miktarını azaltmaktır (Al ve Akar, 2013: 166-178). Parasal ve mali sorunlar sadece kaimelerin sürekli değer kaybetmesiyle sınırlı değildir. Bu süreçteki kağıt paralar, eshamlar ve sergilerle²⁴ birlikte, miktarı belirsiz kısa vadeli borçların sadece bir bölümü oluşturmuştur. Hükümetin bütün bu iç borçları, bir tedavül ve yatırım biçimleri olarak ama hepsi de spekülasyon araçları olarak piyasaya sürülmüştür. Ancak 1858 yılında tünelin sonu görünmüş, kaimelerin tedavülden alınması için bir dış borçlanmaya daha gidilmiştir. Buna karşın kaimelerin tedavülden alınması tamamen gerçekleşmemiştir. Kaimelerin tedavülden çekilmesi ile kısmen parasal istikrar sağlansa da, kronik hale gelmiş ve denetim altına alınamamış kısa vadeli borçlar sorunu çözülememiştir (Eldem, 1999: 98-99).

²⁴ Sergiler, Darphâne-i Amire tarafından saraya ve nazırlıklara çıkarılan avanslar karşılığında ihraç ettiği borç senetleridir (Eldem, 1999: 98).

Faizle borç veren ve para işlemlerde uzmanlaşan sarraflar 19. yüzyılın ilk yarısında Galata Bankerleri olarak büyük sermayedarlarla dönüşmüşlerdir. Ancak bu hızlı yükseliş süreci devletin kısa ve uzun dönemli mali ihtiyaçlarıyla yakından ilişkili olmuştur. Devletin, 19. yüzyıldan itibaren mali durumu bozulurken, devlete doğrudan borç veren sarrafların önemi artmıştır. Ayrıca Avrupa finans sermayesiyle olan ilişkileri sayesinde sarraflar, devlete Avrupa finansal piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya başlamışlardır. Böylece para ve kredi işlerinde uzmanlaşan sarraflar, ülkelerarası bağlantıları kurmuş, bir finans sermayesinin çekirdeğini oluşturmuş ve büyük sermayedarlara dönüşmüştür (Pamuk, 1999: 217-219). Yani devlet uzunca bir süre Galata'daki sarraflardan borçlanarak yaşamını sürdürmüş ve bunların etkinlikleri 19. yüzyılda devletin mali bunalımına koşut biçimde artmıştır. Galata Bankerleri, Avrupa finans çevreleriyle iyi ilişkileri sayesinde aldıkları uzun vadeli ve düşük faizli kredileri, kısa vadeli ve fakat yüksek faizli avanslara dönüştürüp hükümete vererek büyük kazançlar elde etmiştir. Buna karşın finansal çarkı döndürmekte zorlanan ve nakit sıkıntısı yüzünden parasal sistemi sürdüremeyen hükümet, mali bunalım dönemlerinde ihtiyaç duyduğu parayı fahiş bir faizle de olsa bu bankerlerden sağlamıştır. Öte yandan kısa vadeli avanslar devlet maliyesinin derdine derman olmamış ve sadece hükümetin acil para ihtiyacını karşılamıştır. Çünkü kısa süre sonra ve yüksek faizle bu paralar geri ödenmek durumunda kalmıştır. Yine de Galata Bankerlerinde alınan paralar, yüksek faizine rağmen sıkışık durumda imparatorluk hazinesinin ihtiyacını görmüştür (Akyıldız, 2007: 12-15).

Özetle, Kırım savaşı ile birlikte Osmanlı hükümeti masraflarını finanse edebilmek için çeşitli mali kaynaklarına başvurmuştur. Bu süreçte en önemli finansman kaynaklarından biri Avrupa finansal piyasalarından sağlanan 1854 ve 1855 yıllarındaki dış kredilerdir. İkinci finansman kaynağı ise savaşın yapıldığı bölgelerde yakın tedavül etmek üzere çıkarılan faizsiz ordu kaimeleridir. Bu kaynakların yanında Galata bankerlerinden ek mali kaynak sağlamıştır. Diğer önemli bir finansman kaynağı ise çıkarılan iç borçlanma araçlarıdır. Devlet yeni faizli kaime yerine iç borçlanma tahvilleri ihraç etmiştir. Çünkü dış borçlanmaların uzun sürmesiyle finansman esnekliğine sahip olmak istemiş ve kaimelerin dengesini daha da bozmak istememiştir. Bu dönemde esham-ı mümtaze ve hazine tahvili adlı iç borçlanma tahvilleri yeni finansman araçları olarak çıkarılmıştır (Al ve Akar, 2013: 100).

İç Borçlanma Araçları: Galata Bankerleri, Esham-ı Mümtaze ve Hazine Tahvili

İltizamdan eshama uzanan iç borçlanma sürecinin ulaştığı son aşama kaimedir. Kaimenin kökeninde Osmanlı devletinin iç borçlanma çabaları yatmaktadır ve erken aşamalarda kaime kısa dönemli devlet tahvili işlevi görmüştür. 19. yüzyılın ilk yarısında, artan askeri masraflar ve reform girişimleri arasında, devlet daireleri bütçe kaynakları bitince giderlerini sürdürebilmek için sergileri kullanmaya başlamıştır. Böylece Galata bankerlerinde büyük miktarlarda kısa vadeli devlet borcu birikmiştir. Bu çerçevede devletin iç piyasadan borç bulması zorlaşınca faiz geliri de sağlayan kağıt paraların basımına girilmiştir (Pamuk, 2010: 139). Kırım Savaşıyla, büyük bir mali baskının altına girilmiş ve olağanüstü masrafları karşılamak için savaşın başlangıcında ordu kaimesi çıkarılmıştır. Alınan tedbirlerin masrafları karşılamaması üzerine yeni finansman çözümleri aranmıştır. En kolay yol olan kaime, zaten düşük olan devletin itibarını daha fazla olumsuz etkileyeceği için tercih edilmemiştir. Acil bir çare olarak Avrupa'dan dış borç alınması tasarlanmıştır. Ancak mali sorunlar acildir, imparatorluk hazinesinin dış borç sonucunu beklemeden para bulunması gerekmektedir. Bunun için, Avrupa'dan alınacak borç para gelene kadar olan giderleri karşılamak üzere esham-ı mümtaze çıkarılmıştır (Akyıldız, 2003: 73-74). Yani, savaşın finansmanı için ilk olarak 1854 yılında yeni bir iç borçlanmaya gidilmiştir. Devlet maliyesinin acil finansmanı için çıkarılan esham-ı mümtaze hamiline yazılı nitelikte bir iç borçlanma tahvilidir.

1840'lara gelindiğinde, Galata Bankerlerinin Avrupa'dan kısa vadeli borç bulma becerileri bir hayli genişlemiştir. Çünkü Galata Bankerlerinin finansal gücü, 19. yüzyılın ortalarında doruğa ulaşmıştır. Diğer taraftan devlet bütçe açıkları ve borçlanma gereksinimi de hızla büyümüştür. Bu nedenle devlet, borçlanma gereksinimini karşılamak için doğrudan Avrupa sermaye piyasalarından uzun vadeli dış kredi alınca, Galata Bankerleri Osmanlı ülkesinde Batı'nın banka ve bankerleri ile karşı karşıya gelmişlerdir (Pamuk, 1999: 220-221). Ancak Kırım Savaşının finansmanında zorlanan hükümet, değişik alternatiflerin yanında yine Galata Bankerlerine de başvurmuştur. İlk etapta, banker G. Zarifi önce 7.500.000 kuruş vermeyi taahhüt etmiş, bunu daha sonra 12.500.000 kuruşa çıkarmıştır. Nakit sıkıntısının sürmesi yüzünden hükümet sık sık Galata Bankerlerinin kapısını çalmıştır. Zarifi, Baltazzi ve Kamondo'dan yıllık %12 faizli 30.000.000 kuruş almış ve bu paralar 1854 yılı başlarında kaime olarak hazineye teslim edilmiştir. Ancak savaş masrafları ve devletin artan giderleri, 1854 yılı

dış kredisi ile gelen nakdi bile erittiği için, Galata Bankerlerinden sürekli avans alınmıştır. Nitekim, Mart 1855'de A. Baltazzi'yle 4.000.000 kuruşluk, Tubini ve Corpi'yle 15.000.000 kuruşluk ve daha sonra da T. Baltazzi'yle 10.000.000 kuruşluk kredi anlaşmaları yapılmıştır. İmparatorluk hazinesinin nakit ihtiyacının devam etmesi üzerine, G. Zarifi, T. Baltazzi, J. Pysichari ve V. Cricozzo'dan oluşan bankerlerden yıllık %12 faizle 50.000.000 kuruşluk bir avans daha alınmıştır. Böylece savaş esnasında Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avansların toplamı da 121.500.000 kuruşa ulaşmıştır (Akyıldız, 2007: 12-15).

İç borçlanma tahvillerinin ilk ihraç edileni esham-ı mümtazedir. Bu tahviller 1854 yılı dış borçlanmasından kısa bir süre önce, savaş masrafları için 500, 250, 125 ve 62,5 liralık kupürler halinde yıllık %10 faiz ve 3 yıl vadeli olarak ihraç edilmişlerdir. Faiz ödemeleri yılda bir defa Mart ayında gerçekleştirilecektir (Al ve Akar, 2013: 100-102).²⁵ Para gerektiğinde yeni esham çıkartılması neticesinde üç yıl içinde piyasada 135.000.000 kuruşluk hacme ulaşmıştır. Aradan geçen birkaç yıl zarfında da mali durum düzelmemiş, bunun üzere üç yıl süreyle tedavül etmek üzere 100.000.000 kuruşluk yeni esham-ı mümtaze çıkarılmıştır. 1854 yılında çıkarılmış olan 35.000.000 kuruşluk esham-ı mümtaze tedavül süresi üç yılın sonunda tasarruf sahiplerine hazine tahvilatı verilerek piyasadan çekilmiştir (Akyıldız, 2003: 73-74). Bu iç borçlanma tahvilini önemli kılan faktör ise müzayede yerinin borsa olacağı belirtilmesidir. Esham-ı mümtaze, senelik %10 faiz vermeleri, beratsız kullanılabilmeleri ve tasarruf sahiplerinin varislerine intikal edebilmeleri gibi özellikleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Kırım Savaşı nedeniyle iç borçların büyük miktarda artış göstermesi, savaşın başlarında ihraç edilen esham-ı mümtazelerin vadelerinin 1857 yılında dolmaya başlaması, hükümetin önüne iç borç sorununu çıkarmıştır. Ciddi bütçe kısıtları ile karşı karşıya olan hükümet, finansal bir itibar kaybına neden olacak bu sorunun çözümü için çaba göstermiştir. Bu çerçevede halihazırda çıkarılmış olan hazine tahvillerinin vadesi dolan esham-ı mümtazelerle değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede esham-ı mümtaze sahiplerine 35.000.000 kuruş anapara ile yıllık %10 faizli hazine tahvili verilmiştir (Al ve Akar, 2013: 103-104). Devletin esham-ı mümtaze ile iç borç yükü bir hayli kabarmıştır. İç borca itibar edilmesi, devletin uyguladığı planlı mali tedbirden ziyade, dış

²⁵ İlk tertipte toplam 30.000.000 kuruşluk esham-ı mümtaze ihraç edilmiştir. Bu tutarı ait tahvillerin alt dağılımı ise 50 tane 50.000 kuruşluk, 500 tane 25.000 kuruşluk, 500 tane 12.500 kuruşluk ve 1400 tane 62.500 kuruşluk olmak üzere toplam 2.450 adettir (Al ve Akar, 2013: 100-102).

olayların buna mecbur etmesidir. Bu nedenle devlet maliyesinin bunalımı ayrıca iç borçla da aşılmaya çalışılmıştır.

Özetle, Kırım Savaşı iktisadi sonuçlar açısından devletin geleceğini şekillendiren önemli bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti, Rusya'dan herhangi bir savaş tazminatı alamamış ve savaşın devlet maliyesinde yarattığı dengesizlikle boğuşmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla savaş sonrasında devlet maliyesinin gündemi kaimelerin tedavülünden alınması, savaş sırasında ihraç edilen iç borçlanma tahvillerinin itfası ve Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avansların ödenmesidir. Yani asıl mali sorun savaş nedeniyle hızla biriken bu borçların nasıl döndürüleceğidir. Bu süreçte hükümet, finansman aracı olarak faizli ve faizsiz kaimeler, Galata Bankerlerine olan borçlar ve Nezaretlerin çıkardığı sergiler gibi süreklilik arz eden iç borçlanma araçları yanında değişik adlarla yeni iç borçlanma araçları da çıkarmıştır. Bu çerçevede esham-ı mümtaze ile hazine tahvili gibi çeşitli vade ve faiz oranlarıyla iç borçlanma araçları ihraç edilmiştir (Al ve Akar, 2013: 98-99).

Dış Borçlanma Süreci: 1854, 1855 ve 1858 Dış Kredileri

1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Batılı büyük devletler, mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya girişilmesi konusunda Osmanlı hükümetine baskı yapmışlardır (Pamuk, 1994: 63). Çünkü Osmanlı Devleti'nin Batı piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa finans sermayesine yararlar sağlayacaktır: Osmanlı tahvillerinin Avrupa'nın finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler büyük komisyonlar elde edecekler, Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri de faiz geliri sağlayacak ve devlet eline geçen fonların bir bölümünü çeşitli sanayi malları ve özellikle askeri araç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayine ek talep yaratılmış olacaktır. Ancak yoğunlaşan iç ve dış baskılara karşın, Osmanlı hükümeti dış borçlanma sürecini başlatmak konusunda kararsızlık göstermiştir (Pamuk, 2007: 230-233). Ancak dış kredi için bir yandan hükümetin dış borçlanmanın kaçınılmazlığını kabullenmesi, diğer yandan ise yabancı sermaye tarafından borç taksitlerinin geri ödenmesinde hükümetin güvenilirliğe sahip olduğunun kabulü gerekmektedir. Dış borçlanma süreci bu iki unsurun arasındaki sürekli değişen gerilimin sonucunda şekillenmiştir (Gürsel, 1999: 389). Fakat Kırım Savaşının gerektirdiği yeni masraflar ve artan giderlerin neden olduğu bütçe açıkları, Avrupa finansal piyasalarında borçlanma sürecini

başlatmıştır. Diğer taraftan Osmanlı ekonomisi 1838'de Batılı büyük devletler ile yaptığı ticaret anlaşmaları ile önce serbest ticaret alanına, ardından borçlanmayla birlikte de uluslararası para sistemine dahil olmuştur. Ayrıca 1850'li yıllarda dış ekonomik koşullar da devletin Avrupa sermaye piyasalarına açılması için olgunlaşmıştır.²⁶

Kırım Savaşı, devlet maliyesine nihai darbeyi indirmiş ve savaşın maliyeti 11.200.000 sterline tırmanmıştır. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti 5.000.000 sterlinlik ilk dış borç sözleşmesini 1854'te imzalamış,²⁷ fakat bu dış borcun ilk etapta 3.000.000 sterlinlik kısmını kullanmıştır. 1855 yılında savaş masraflarını karşılamak için 1854 dış borç bakiyesi olan 2.000.000 sterlin ihtiyacı karşılamaktan uzak olunca hükümet,²⁸ bu tutara 3.000.000 sterlin ilave ederek toplam 5.000.000 sterlinlik bir kredi daha temin etmiştir.²⁹ Bu doğrultuda, Osmanlı ekonomisinin dış borçlanma süreci başlamıştır. Bu süreçte dış borçlar hükümetin acil isteği ve Avrupa bankerlerinin ısrarlarıyla alınmış, çoğu da önceden belirlenmiş amaçlara yönelik olmuştur. Savaş nedeniyle alınan bu dış krediler, yeni bir reform programının gerçekleştirilmesi taahhüdünü ve Osmanlı Bankasının oluşturulmasını miras bırakmıştır. İngiliz sermayesi ile 1856'da kurulan Osmanlı Bankası, dış piyasalarda borçlanmak ve bütçe açıklarının kapatmak için dış borç sağlamak üzere kurulmuştur (Kıray, 1993: 29-30).

²⁶ 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde önde gelen gelişmiş ülke olarak İngiltere artık sermaye ihraç edebilecek duruma gelmiştir. Geniş bir sömürge imparatorluğuna sahip olan İngiltere, elindeki fon fazlasını karlı bir biçimde değerlendirebilmek için dışarıda kullanım alanları bulmalıdır. Buna karşın, büyük merkezi imparatorluklar geri altyapılarının izin verebileceğinin ötesinde bir kapitalist yapıyı yerleştirme çabası içinde olduklarından, devletler kronik bir mali darboğaz içindedirler. Dolayısıyla bu ülkelerin hükümetleri borçlanmaya hazırdırlar. Bankacılar ise, sermaye fazlalığı nedeniyle bu hükümetleri borçlanmaya teşvik eden bir tutum içindedirler. Borçlanmanın araçları da hazırdır: Borç almak isteyen devlet belli miktarda ve vadede tahvil çıkarıyor, bu tahviller birkaç ülkenin borsasında aracı bankalar tarafından, hükümetin mali güvenirliliğine ve piyasa faiz oranına bağlı olarak, itibari değerlerinin belli bir oranda altında ve belli bir faiz haddinden piyasaya sürülüyordu. Tahvillerin müşterileri de banka ve bankerlerin yanı sıra büyük ölçüde küçük tasarruf sahiplerinden oluşan rantiyeye sınıfıdır. Bu arada bankalar da yüklü komisyonlar alıyorlardı (Gürsel, 1985: 672-673; Gürsel, 1999: 389).

²⁷ 1854 yılında 3.000.000 sterlinlik dış kredi alınmıştır. Borçlanma Londra Bankerlerinden, Dent, Palmer and Company ve bunun Paris Şubesi, Goldsmith and Company ile yapılmıştır. Emisyon % 80 sterlin, faiz oranı % 6 ve amortisman da % 1'dir. Buna göre kredinin yıllık masrafı 210.000 sterlindir (Mordtmann, 1999: 312)

²⁸ İngiltere ve Fransa'nın garantisiz kredinin alınmaması nedeniyle gerekli garantinin sağlanabilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Osmanlı Devleti tarafından Kırım Savaşının, masrafları olağanüstü derecede artırdığı, buna karşılık normal gelirlerle bunların karşılanmasına imkan olmadığı ve yapılan borçlanmadan elde edilen kaynakların da yetersiz kaldığı bu devletlere iletilmiştir. Ayrıca devletin kendi başına borçlanması durumunda maliyetin yüksek olacağı ve yabancı sermayedarları teşvik etmek için mütteliklerin kefalet vermesi üzerinde durulmuştur. Ancak borçlanmanın garanti verilerek gerçekleşmesi durumunda giderlerin kontrolü ile görevli bir mali komisyonun kurulması, Osmanlı Hükümetince taahhüt edilmiştir (Al ve Akar, 2003: 9-10).

²⁹ 1855 yılında 5.000.000 sterlinlik ikinci bir kredi alınmış, emisyon % 103 sterlin, faiz % 1, amortisman da % 1'dir. İngiltere ve Fransa'nın kefil olduğu kredinin yıllık masrafı 250.000 sterlindir (Mordtmann, 1999: 312-313)

Savaş sırasında alınan 1854 ve 1855 dış borçları daha savaş sona ermeden erimiştir. Bu çerçevede devlet için yeni bir dış borçlanma tek çıkar yoldur. Çünkü daha önce alınan borçlar, gelir getirecek kaynaklara sarf edilmemiş ve reform yapılacak bir mali yeterlilik de bulunamamıştır. Bu durumun içinden çıkmak için 1858 yılında 5.000.000 sterlinlik dış kredi daha alınmıştır.³⁰ Fakat Avrupa finans sermayesi, artık devletin mali imkanlarından şüphe etmeye başlamıştır. Devlet, mali itibarını sağlamak, tasarruf yapmak ve bütçe hazırlamak için bir Meclis oluşturmaya karar vermiştir.³¹ Fakat yabancı yatırımcılar bu mali tedbirleri iyi karşılamakla beraber yeterli görmemişlerdir. Bu dış borç sonrasında yabancı sermayenin devlet maliyesine müdahaleleri kendini göstermeye başlamıştır (Kartal, 1988: 212-213).

1854 yılı ilk dış borçlanmasından sonra, bir yandan gelirin ve hesapların kontrolü, diğer yandan da borçlanma paralarının savaş masraflarına harcanmasını denetlemek üzere, İngiltere ve Fransa tarafından yabancı bankerler Osmanlı nezdinde görevlendirilmiştir.³² 1858 yılındaki dış borçlanmada ise, mali danışma komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyondaki üç yabancı ve dört Osmanlı delegesi, finansal reform konularında danışmanlık yapacaklardır. Çünkü tahvil satın alma çılgınlığı ve devletin süren mali sorunları borçların ödenemeyişine yani mali iflasa yol açabilmektedir (Kıray, 1993: 30-31). Ayrıca 1858 yılındaki borçlanmaya karşılık olarak karma bir komisyon kurularak gelirlerin denetlenmesi, gelecekteki Düyun-u Umumiye İdaresinin bir habercisidir. Bu komisyon, devlet maliyesi üzerine Avrupa finansal kontrolünün

³⁰ 1858'de Dent, Palmer and Company aracılığıyla 5.000.000 sterlinlik kredi alınmıştır. Emisyon % 76 sterlin, faiz oranı % 6 ve amortisman da % 1'dir. Kredinin yıllık masrafı 400.000 sterlindir (Mordtmann, 1999: 313).

³¹ Bu çerçevede Meclis-i Maliyeye üç yabancı delege alınmıştır. Meclis, doğrudan ve dolaylı vergilerin alınma usullerini ıslah etme ve kağıt parayı kaldırmayı incelemiştir. Fakat pratik neticelere varamamıştır. Bununla birlikte bütün bu çalışmalar ve Osmanlı Bankasının kuruluşu yabancı sermayeyi bir dereceye kadar tatmin edebilmiştir. Böylece de bu borçların düzenli olarak tahsiline ilk defa tahvil hamilleri tarafından seçilen delegelerin eşlik etmesi sözleşme hükümleri gereğince gerçekleşmiştir (Kartal, 1988: 211-212).

³² Avrupa finansal piyasalarında fazla kredibilitesi olmayan Osmanlı Devleti Kırım Savaşının yarattığı konjonktürün de yardımıyla İngiltere ve Fransa'nın ilk kredide moral desteği, ikinci kredide ise faiz ödemelerine garanti vermeleri sonucunda borçlanabilmiştir. İngiltere tarafından gündeme getirilen, alınan kredilerin savaş masraflarında kullanılmasının kontrolü ilk kredide garanti verilmemesi nedeniyle gayri resmi olarak tavsiye edilmiş, ikincisinde ise garanti verilmesi nedeniyle tarafların aralarında anlaşmaya bir madde olarak konulmak istenmiştir. Ancak Osmanlı hükümeti bu maddenin anlaşmaya konulmasının devletin itibarının zedeleyeceğini öne sürmüş ve ısrarı sonucunda gözetim konusu anlaşma metninde yer almamış, fakat bu konuda İngiliz ve Fransız tarafına taahhütte bulunmuştur. Her iki kredide de hükümet gözetim konusunu gönülsüzce kabul etmiştir. Bu gönülsüzlük komisyonun etkin bir gider kontrolü gerçekleştirebilmesinin sınırlarını çizmiştir. Hükümetin bu gönülsüzlüğü yanında devleti finansal konularda yöneten yerel güçlerin de komisyonların performanslarını olumsuz yönde etkilemeye çalışmışlardır. Komisyonun faaliyetlerine bir türlü başlayamaması ise hükümet ne kadar dirençli olduğunu göstermektedir. Bu sürecin uzamasının esas nedeni, gözetim komisyonunun ciddi bir denetim sürecini talep etmesi karşısında Osmanlı bürokrasisinin konuyu çözmede gösterdiği isteksizlik ve bunların üzerinde nüfuz sahibi olan Galata Bankerlerinin gösterdiği dirençtir (Akar ve Al, 2003: 27-28).

kurulmasına doğru atılan bir adımdır. Ancak yine de Osmanlı borç tahvillerinden satın almak yabancı yatırımcılar için son derece caziptir. Çünkü bu dönemde Avrupa'daki yıllık faizler ortalama % 3-4 arasında bir gelir sağlarken, Osmanlı borç tahvilleri yıllık % 11-20 arasında bir gelir getirmektedir (Akyıldız, 2003: 77-81).

Dış borç alınma nedenleri genel olarak; toplam 8.000.000 sterlin tutarında 1854 ve 1855 yılları dış borçlanması savaşın finansmanı için ve 5.000.000 sterlin tutarındaki 1858 yılı dış borçlanması da karşılıksız kağıt paranın piyasadan çekilmesi ve kısa vadeli iç borçların karşılığının ödenmesi içindir (Kıray, 1993: 32). Kısacası bu süreçte 1854 ve 1855'te alınan dış borçlar Kırım Savaşının masraflarına gitmiş, 1858'te alınan dış borçla da değerini büyük ölçüde yitiren kağıt paralar piyasadan çekilmiştir (Gürsel, 1985: 677-679). Yani 1854 yılında, savaş sırasında Avrupa sermaye piyasalarında tahviller satmasıyla başlayan dış borçlanma süreci, kısa sürede bütçe açıklarına için en belirgin finansman yöntemi olmuştur. Ancak bu süreçte net olarak ele geçen fonların tümü cari giderlere ayrılmış, hiçbir kredi borç ödeme kapasitesini artıracak alanlarda kullanılmamıştır (Pamuk, 1999: 231-232).³³ Osmanlı Devleti gelecekteki büyüme hızında herhangi bir artış beklemeksizin, mevcut tüketimi artırmak üzere borçlanmıştır. Aslında Osmanlı bürokrasisi, güçlenmekte olan yerel kesimler ile merkezi devlet arasındaki çatışmanın finansmanını sağlamak üzere borçlanmıştır. Çünkü yerel unsurlar Avrupa ile artan dış ticaretten yararlanarak iktisadi güç kazanmış ve devleti ayakta tutan ekonomik fazlanın artan bir bölümünü denetlemeye başlamışlardır. Devlet, ekonomik fazlanın kaptırdığı bölümünü geri alabilmek için dış borçlanmaya yönelmiş, vergi gelirlerinin artacağını ve böylece de borçlarını ödeyebileceğini ummuştur (Kıray, 1993: 17-18).³⁴

Sonuç olarak, devletin finansman yöntemi bu süreçte iktisadi düzeni doğrudan etkilemiştir. Bu dönemde devlet bütçe açıkları dış borçlanma yoluyla karşılanmıştır. Çünkü Galata Bankerlerinden uzun vadeli borçlanma ciddi bir seçenek değildir. İç finansal piyasaların

³³ Artık devlet maliyesinin önemli bir kısmını, Osmanlı dış borçlanmaları oluşturmuştur. Bu borçlanmalardan ele geçen paralar mali ve idari işlerin düzeltilmesinden ziyade kısmen bütçe açıklarının kapatılmasına ve daha önceki borçlanmaların anapara taksitleri ile faizlerine ayrılmıştır (Karamürsel, 1989: 91).

³⁴ Osmanlı Devleti borç aldığı parayla yatırım yapmak, ekonominin üretim kapasitesini artırmak ve böylece de borcunu geri ödeyebilmek amacıyla borçlanmamıştır. Devlet gelecekteki gelirlerin mevcut gelirinden daha fazla olacağını ummuş, ama bu durum yeni doğal kaynakların keşfine ve kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmeyle üretimin artacağına dayanmamıştır. Merkezi bürokrasi, yerel eşrafın gücünü kırmak ve iktisadi fazla üzerindeki siyasal denetimini yeniden kurmak için dış borç almıştır. Bu ortamda devlet, iktisadi fazla üzerindeki denetimini artırmak üzere, güçlenen yerel eşrafı karşı Avrupa finans sermayesi ile ittifaka girmiştir (Kıray, 1993: 85-86).

büyüklüğü devletin borçlanma gereksinimlerinin altındadır. Öte yandan, taşşış de gelir sağlamak için uygulanabilir bir yöntem değildir. Kaime ise, aynı işlevleri taşşışlerden, daha iyi yerine getirmektedir. Bu durumda 19. yüzyılın ikinci yarısında devletin finansman araçları kaime ve dış borçlanmadır. Böylece 1850'lerde devlete, finansmanı için uzun vadeli dış borçlanma daha cazip görünmüştür. Avrupa sermaye piyasalarında uzun vadeli tahvil satarak mali sorunları ertelemek, 1840'lardan beri ağır iktisadi sorunlar getiren kaime ile karşılaştırıldığında, hükümet için kolay bir finansman aracı olmuştur (Pamuk, 1999: 232-233). Devlet bu süreçte, uzun dönemli ve istikrarlı bir mali denge sağlayamamıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar mali sorunlar imparatorluk hazinesinin iç kaynaklarını kullanarak aşılmıştır. Özellikle ortaya çıkan mali yükün devlet maliyesince karşılanamaması iç borcu getirmiştir. Fakat iç borçlanma ve içerdeki finansal piyasalar bu mali yükün altından kalkamamıştır. Bu dönemde mali dengelerin kurulmaması nedeniyle iç borçlanma alternatifi tüketilmiş ve Kırım Savaşı ile birlikte dış borçlanma sürecini başlamıştır. Ancak mali dengeler 1850'ler sonrasında da kurulamamış ve dış borçlanma süreci 1875 yılında mali iflasla, 1881 yılında da Düyun-ı Umumiye İdaresinin kurulması ile sonuçlanmıştır (Pamuk, 2010: 145).

İmparatorluk Hazinesi, Devlet Maliyesi ve Bütçe Dengesi: Savaşın Finansmanı

Tanzimat döneminde de Osmanlı ekonomisinde önemli aktörlerden biri devlettir. Bu açıdan girdiği reform yolunda birinci sırada yer alan da devlet maliyesidir. İmparatorluk hazinesinin sıkıntıları, gelir ve kredi koşulları üzerine yanlış anlayışlardan ileri gelmemekte, buna karşılık geleneksel mali yöntemlerden ileri gelmektedir. Çünkü devlet maliyesi birlik, kesinlik ve genellik göstermemekte, bütçe dengelerinin hiçbir sağlam temeli bulunmamakta ve bütçe açığı için herhangi bir yıldaki gelir eksikliği yeterli olmaktadır. Yani devlet maliyesinin sorunlu olması, imparatorluğun organik yapısına bağlı iktisadi nedenlerden ileri gelmektedir (Morel, 1984: 136). Tanzimat döneminde başlatılan ve daha sonra sürdürülen reformlar, modern devlet maliyesinin doğmasını sağlamıştır. Böylece istisna ve imtiyazların yaygın olduğu tesadüfi bir vergi düzenine dayalı olarak elde ettiği gelirlerini çeşitli kişi ve gruplarla paylaşmak zorunda kalan bir devletin yerini; herkesi vergilendirerek bu gelirlerin giderek daha büyük bir bölümünü kontrol etmeye çalışan merkezi bir devlet almıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyılın ilk yarısından sonra daha köklü bir reform programına olan ihtiyacı anlayan Osmanlı Bürokrasisi, geleneksel mali yapıyı değiştirerek hem eski gelir kaynaklarının yeniden

düzenlenmesiyle yeni kaynaklar oluşturmuş, hem de gelirlerin daha büyük bir bölümünü kontrol eden merkezi bir devlet olarak yeni fonksiyonlarına uygun bir harcama gayreti içine girmiştir. Bu çerçevede, devlet gelirleriyle ilgili temel hedef; ödeme gücünü dikkate almayan geleneksel vergi sistemi yerine doğrudan geliri ve serveti vergilendiren, istisna ve muafiyetlere yer vermeden ödeme gücü olan herkesi vergi yükümlüsü haline getiren ve bu gelirleri etkin bir mali bürokrasi kanalıyla doğrudan devlet adına toplayan bir devlet maliyesi oluşturmaktır. Tanzimat'ta başlayan devlet maliyesinde reform süreci daha sonra da devam etmiş ve tüm hedeflere ulaşılsa da mali yapı ve finansal sistemde ciddi bir iktisadi değişim sağlanmıştır (Güran, 2006: 65-66). Kısacası, Tanzimat dönemi idari yapılanma gayretlerinin ve mali kurumların düzenlenmesi sürecinin hızlandığı bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde ilk aşamada Maliye Nezareti kurularak mali merkeziyetçilik güçlendirilmiştir.³⁵ 1840 yılında gelir ve giderleri kontrol eden imparatorluk hazineleri birleştirilerek Maliye Hazinesi olarak tek hazineye dönüştürülmüştür.³⁶ Bütçe ilk defa bu süreçte kullanılmaya başlanmış³⁷ ve bütçe ifadesi Tanzimat Fermanında masrafların kanunlarla önceden belirlenip onaylanması ve giderlerin ona göre yapılması hükümlerine rağmen ilk defa metinlerde 1855 yılında yayınlanan nizamnamede Muvazene Defteri olarak geçmiştir.³⁸ Bu nizamname ile devlet bütçe usulü uygulamaya konulmuş ve Islahat Fermanının ile nizamnamenin uygulanmasına itina edilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Akar, 1999: 566-567).

³⁵ Maliye Nezaretinin kurulmasının iki amacı vardır. Birincisi, belirli devlet giderlerine karşılık olarak kurulan hazineleri kaldırmak ve gelirler ile giderleri tek hazinede toplamak. İkincisi ise, taşrada vergi tarh ve tahsilini tek elde kontrol etmek, böylece taşra teşkilatını merkeze bağlayarak yeniden düzenlemektedir (Öner, 2005: 243).

³⁶ Tanzimat'la birlikte, Mansure Hazinesi, Redif Hazinesi ve Hazine-i Amire kaldırılarak Maliye Hazinesiyle birleştirilmiştir. Belirli devlet gelirlerini belirli giderlere tahsis amacını taşıyan farklı hazinelerin kaldırılmasıyla Maliye Hazinesi tüm devlet gelir ve giderlerini yöneten tek hazine olmuştur. Bundan sonra imparatorluk hazinesi muvazene adıyla ve bütçe usulüne yakın bir tarzda her yıl defterler düzenlemeye başlamıştır (Öner, 2005: 312).

³⁷ Tanzimat döneminin mali reformları arasında en önemlisi olan bütçenin uygulama alanına konulması kolay olmamıştır. 1844 yılında, geçen yılın bütün gelirleri ve giderleri hesaplanarak devletin mali dengesi hakkında bir cetvel tertip edilmiştir. Bu mali dengeleme geçen yılın gider ve gelirlerinin toplamı olarak bütçe değil, kesin hesap cetvelidir. Devlet maliyesinde, geçmiş yılın değil gelecek yılın giderlerini sınırlayan, gelirlerini tahmin eden ve bunların icrasına yetkili makamlarca onaylanarak izin verilen bütçeler için 1860 yılları beklemek gerekecektir. 1850'ye doğru yapılan ve gider-gelir toplamlarının eşit olarak hesaplandığı cetvele ilk bütçe demek istenmişse de, bunu geçmiş yılın kesin hesap cetveli olarak kabul etmek gerekmektedir (Sayar, 1978: 187-188).

³⁸ 1855 tarihindeki Muvazene Defteri Nizamnamesi ile devlet bütçesinin nasıl hazırlanacağı ve inceli tasdik edileceği ile uygulaması ve denetlenmesinin ne şekilde yapılacağı açık olarak hükme bağlanmıştır. Buna göre; her yıl Maliye Nezareti tarafından yapılacak gider tespitleri ve gelir tahminleri ayrı ayrı defterlere yazılacak ve mali yılbaşı olan Mart ayından en az 2 ay önce hükümete takdim edilecektir (Sayar, 1978: 189-190)

Tanzimat döneminde devletin en önemli gelir kalemleri: Virgü,³⁹ cizye, aşar, gümrük gelirleri ve ağnam resmidir (Güran, 1998: 81). Tanzimat'tan önce çok sayıda şeri ve örfi vergi mevcuttur. Tanzimat reformlarının vergiler için getirdiği en önemli yenilik vergi sistemini basitleştirmesidir.⁴⁰ Yapılan düzenlemelerle, daha önce tekalif-i şeriyye adı altında alınmakta olunan çok sayıdaki hasılat ve resim kaldırılarak karşılığında tarım ürünlerinden onda bir oranında alınan öşür, ağnam resmi ve gayrimüslimlerden alınan cizye bırakılmıştır. Böylece şer-i vergilerden sadece üçü yeniden düzenlenerek yürürlükte bırakılmıştır. Aynı şekilde tekalif-i örfiyye adlı çok sayıdaki olağandışı vergi de kaldırılmıştır (Öner, 2005: 288-289). Vergi gelirleri, bütçelerde Tanzimat'tan önce tekalif-i şeriye ve örfiyye olarak ayrılmış iken, Tanzimat'tan sonra düzenlenen muvazene defterlerinde iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda vergi ve cizye geliri, miri emlak geliri ile emirliklerin maktu vergileri. İkinci kısımda ise aşar, ağnam, gümrük ve rüsum gelirleri yer almıştır (Öner, 2005: 310).

Osmanlı'da devlet giderleri ise, dört bölümde ele alınabilir. Bütçe giderlerinin önemli bir bölümünü savunma giderleri oluşturmuştur. Bütçe giderlerinin diğer bir önemli kalemi idari giderlerdir. İçişleri, dışişleri, maliye ve vakıflar gibi idari birimlerin memur maaşları ile diğer masrafları önemli gider alanlarıdır. Bütçedeki geleneksel idari giderlerin bir başka bölümünü sultanın ve sarayın giderleri meydana getirmiştir. Tanzimat reformlarının bir sonucu olarak artan ölçüde merkezileşen devlet yönetimi sorumluluk üstlendikçe yeni gider alanları da bütçeye girmeye başlamıştır. Nihayet önemli bir gider grubu da dış borçlarla, esham ve kaime şeklindeki iç borçlara ödenecek anapara ve faizleri kapsamıştır (Güran, 2006: 70). Yani devlet giderlerinin ilki, imparatorluk topraklarının bütünlüğünü korumanın yanı sıra taşraya karşı merkezi devletin zorlayıcı gücünü artırmaya yönelik askeri giderlerdir. Bir başka gider kalemi genel idareyi ve mali otoriteyi güçlendirmek üzere kapsamlı kurumsal reformların finansmanına yöneliktir. Üçüncü gider kalemi ise, Galata Bankerlerine olan ve siyasi açıdan

³⁹ Tanzimat ile vergilerdeki önemli değişiklik örfi vergilerin yerine ancemaatin vergi ya da virgü olarak tek bir vergi getirilmesidir (Küsmenoğlu, 2010: 30). Böylece ilk adım olarak, bütün örfi vergiler ile ihtisab resmi kaldırılarak yerine köy ve mahalle üzerine ancemaatin vergi denilen tek bir vergi konulmuştur (Öner, 2005: 289).

⁴⁰ Tanzimat dönemindeki vergi düzenlemeleri şunlardır: Ancemaatin vergi; Emlak, arazi ve temettü vergileri; Aşar ve Ağnam resmi; Cizye; Bedel-i Nakdi-i askeri; Yol Bedeli; Damgalı Kağıt; Harçlar; Tütün ve Tuz Tekelleri; Mısır Vergisi; Gümrük Vergisi ve Rüsumat Emanetince alınan diğer vergiler (Öner, 2005: 289-307).

sıkıntı verici iç borçlanmaların yeni müttelikler olan Avrupalı finans sermayesine ödenecek dış borçlara dönüştürülmesine yöneliktir (Kıray, 1993: 86).

Kısacası, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı maliyesinin temel sorunları: Devlet bütçesinin olmaması, vergi tahsilatındaki düzensizlik ve imparatorluk hazinesinin günlük anlayışla idare edilmesi; bütçe açıklarını kapatmak amacıyla mağuş sikkeler ile kaimelerin tedavüle sürülmesi ve böylece kambiyo işlemlerinde büyük sorunlar yaşanmasıdır. Devletin gelirleri eşit paylara sahip üç tür vergiden gelmiştir: aşar ve ağnam resmi, gümrük resimleri ve dolaylı vergiler. Geri kalan miktar, gayrimüslim uyruklardan alınan cizye ile Mısır, Boğdan, Eflak ve Sırbistan'dan alınan haraçlardan oluşmuştur (Autheman, 2002: 15-16). Tanzimat döneminde mali yapıyı yeniden düzenlenerek kısmen de olsa devlet gelirlerini artırma konusunda başarılı olunurken, aynı süreç devlet giderlerini disiplin altına almada gösterilememiştir. Bu da mali kaynakları israf edilmesine yol açarak önce iç borçlanmayı ve daha sonra da dış borçlanmayı getirmiştir. Bu borçlanma gereği ve mali fonlar, akılcı iktisadi yöntemlerle borçların geri ödenebilmesine imkan verecek şekilde kullanılmamış, devlet maliyesinin bunalımının temel nedenini oluşturmuştur (Güran, 1998: 91). Devlet gelirleri için de mali merkezleşme sağlanamamış, çünkü vergi gelirlerin bazıları özel sandıkları aracılığıyla belirli giderlere ayrılmıştır. Kısacası devlet, savaş masraflarıyla başa çıkabilmek ve imparatorluk hazinesine gelir sağlamak için çeşitli finansman araçlarına başvurmuştur. Bunlar tağşiş, kaime ve tahvilat ihracıdır (Autheman, 2002: 16-17).

Tabloda 1'de görüldüğü üzere Osmanlı Hükümeti, 170.854.000 kuruşluk faizli ve faizsiz kaime ile 135.000.000 kuruşluk esham-ı mümtazeden savaş süresince toplam 305.854.000 kuruş elde etmiştir. Buna 85.625.000 kuruşluk ordu kaimesi ile 121.500.000 kuruşluk Galata Bankerlerinden alınan avanslar da ilave edildiğinde ortaya 512.979.000 kuruşluk bir miktar çıkmaktadır. Ancak bu miktar, yine de uluslararası bir boyut kazanan ve maliyeti gün geçtikçe ağırlaşan savaşın giderlerinin yarısını bile karşılamamıştır. Dolayısıyla bu gibi kısıtlı finansman vasıtalarıyla böyle yüksek bir mali fatura ödenememiştir (Akyıldız, 2007: 12-15). Bu çerçevede hükümet dış borçlanmadan 821.800.000 kuruşun imparatorluk hazinesine girmesini sağlamıştır. Osmanlı kuruşu, resmi kur üzerinden sterline çevrildiğinde iç borç 4.663.445 sterlin, dış borç da 7.420.000 sterlin olmak üzere toplam olarak 12.083.445 sterlin elde etmiştir. Bu miktar 11.200.000 sterlinlik savaş masraflarından biraz fazladır. Bu

paranın geri kalan kısmı hazinenin diğer giderlerinde kullanılmıştır. Öte yandan savaşın devlet maliyesi üzerindeki baskısı sürekli kendini hissettirmiş ve mali dengelerde yaptığı tahribat nedeniyle olağanüstü tedbirler alınmaya savaş sonrasında da devam edilmiştir (Akyıldız, 2007: 16-18). Sonuç olarak reformların Tanzimat döneminde yoğunluk kazanması, kuşkusuz ekonomik koşulların ağırlaşması ve devlet maliyesinin bunalımı nedeniyledir. Fakat tüm bu reformlara rağmen Küsmenoğlu'nun (2010: 29) belirttiği gibi, "iki temel hedefe bir türlü erişilememiştir; borçlarını ödeyebilen bir hazineye ve istikrarlı bir paraya."

Tablo 1: 1853-1856 Kırım Savaşının Finansmanı

Fazli ve Faizsiz Kaimeler (Kuruş)	170.854.000
Esham-ı Mümtaze (Kuruş)	135.000.000
Ordu Kaimesi (Kuruş)	85.625.000
Galata Bankerleri (Kuruş)	121.500.000
İç Borçlar Toplamı (Kuruş)	512.979.000
Dış borçlar Toplamı (Kuruş)	821.800.000
Borçlar Toplam (Kuruş)	1.334.779.000
İç Borçlar Toplamı (Sterlin)	4.663.445
Dış Borçlar Toplamı (Sterlin)	7.420.000
Borçlar Toplam (Sterlin)	12.083.445
Savaş Masrafları toplamı (Sterlin)	11.200.000

Kaynak: (Akyıldız, 2007: 11-18).

Sonuç

19. yüzyılda Tanzimat Fermanıyla beraber idari-mali alandaki reformlar ve iktisadi modernleşme çabalarının yanı sıra daha çok askeri masraflar gerektiren Kırım Savaşına girilmesi devlet giderlerini arttırmıştır. Artan giderlerle yetersiz gelirler arasındaki fark yani bütçe dengesinin sağlanmaması devlet maliyesinin bunalımı anlamına gelmiştir. Avrupa finansal piyasalarından yapılan dış borçlanmalarla mali sorunlara kısmen çözüm

getirilebilmiştir. Osmanlı ekonomisinde, devlet maliyesinin merkezileşmesi ve para sisteminin tekleştirilmesi 19. yüzyılın ortalarında dahi gerçekleştirilememiştir. Osmanlı dış borçları, çok bütçeli ve taşra ağırlıklı imparatorluk hazinesi karşısında tek hazineli ve merkezi yapıdaki devlet maliyesinin güçlenmesini sağlamıştır. Diğer taraftan bu borçlar Batılı büyük devletlerin devletlerinin gerektiğinde kullanabilecekleri finansal araca dönüşmüştür. Ayrıca Dünya ölçeğinde kapitalist sermaye birikimi açısından ise, borçların Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi eşitsiz bir değişim süreci olmuş yani vergi olarak alınan artık ürün Avrupa finans sermayesinin değerlendirilmesine gitmiştir. Osmanlı ekonomisinde bu sürecin 19. yüzyıldaki başlangıç zeminini Kırım Savaşı sağlamış ve imparatorluk hazinesinin uzun sürecek mali bunalımlarının yani devlet maliyesinin krizinin temelini atmıştır.

Kaynakça

- Akar, Ş. K., (1999), Osmanlı Maliyesinde Bütçe Uygulaması, içinde G. Eren, (Edi.), Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Syf: 565-570.
- Akyıldız, A., (2003), Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para Maliye ve Toplum, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyıldız, A., (2007), Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar, Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Syf, 11-18.
- Al, H. (2000), Dersaadet Bankasının Kuruluşu, Toplumsal Tarih Sayı 80 Cilt 14 Ağustos, Syf 18-22.
- Al, H. (2000), Osmanlı Devletinde İlk Kambiyo İstikrarı Sözleşmesi, Toplumsal Tarih Sayı 79 Cilt 14 Temmuz, Syf 4-9.
- Al. H., Ş. K. Akar, (2003), Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları (1854-1856), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Al. H., Ş. K. Akar, (2013), Osmanlıdan Günümüze Borsa Galata Borsası (1830-1873), İstanbul: Borsa İstanbul.

-
- Al. H., Ş. K. Akar, (2014), *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 2 Para Reformu*, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Al. H., Ş. K. Akar, K. Bayraktar, (2014), *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 1 Merkez Bankası Arayışları*, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Autheman, A., (2002), *Bank-1 Osmanlı Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı Bankası*, Çev. A., Berktaş, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Aydın, M., (2007), *Barış Olmayan Savaş: Kırım, Savaştan Barışa, 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Syf, 1-10.
- Blaisdell, D. C., (2008), *Düyun-ı Umumiyye Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi*, Çev, A. İ. Dalgıç, İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Cezar, Y., (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Eldem, E., (1999), *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. A. Berktaş, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Eldem, E., (2002), *Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası*, içinde H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (Edi.), *Türkler Cilt 14 Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Syf, 416-435.
- Eldem, E., (2006), *Osmanlı Devletinin Avrupa ile Mali Bütünleşme Süreci: Dış Borç, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye*, içinde M. Genç, E. Özvar (Haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Syf, 95-112.
- Güran, T., (1998), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası 49, Syf: 79-95.

- Güran, T., (2006), Osmanlı Kamu Maliyesi, 1838-1918, içinde M. Genç, E. Özvar (Haz.), Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Syf, 65-93.
- Gürsel, S., (1985), Osmanlı Dış Borçları, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları, Syf, 672-687
- Gürsel, S., (1999), Osmanlı Dış Borçları, içinde G. Eren, (Edi.), Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Syf: 389-399.
- Karal, E. Z., (1988), Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri 1856-1861, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karamürsel, Z., (1989), Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kazgan, G., (1999), Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi: XVIII. Yüzyıl Sonundan Birinci Dünya Savaşına, İktisat Dergisi Sayı: 394 Ekim, Syf, 25-36.
- Kazgan, H., (1995a), Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kazgan, H., (1995b), Tarih Boyunca İstanbul Borsası, İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.
- Kazgan, H., (1997), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi, İstanbul: İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Kazgan, H., M. Öztürk, M. Koraltürk, (2000), Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Kazgan, H., T. Ateş, M. Koraltürk, (1999), Osmanlı Devletinde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, içinde H., Kazgan, T. Ateş, O. Esen, M.

-
- Koraltürk, A. Soyak, N. Erođlu, Z. Kaban, Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi
1. Kitap, İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Kıray, E., (1993), Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küsmenoğlu, İ., (2010), Cumhuriyet Dönemi Vergi Tarihi Birinci Kitap (Osmanlı Devleti'nden
1980'e), Ankara: Oluş Yayıncılık.
- Mordtman, A. D., (1999), Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar Siyasi Sosyal ve
Biyografik Manzaralar, Çev. G. Habermann-Sungu, İstanbul: Pera Yayıncılık ve
Kitapçılık.
- Ortaylı, İ., (2002), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öner, E., (2005), Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare, Ankara: T.C.
Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı.
- Pamuk, Ş., (1994), Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), İstanbul: Tarih
Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş., (1999), Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt
Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2007), Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2008), Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme
Seçme Eserleri II, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2010), Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserleri I, İstanbul: Türkiye İş
Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2014), Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür
Yayınları.

-
- Sayar, N. G., (1978), Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları, Ankara: İ.İ.T.İ.A. N. Sayar Yayın ve Yardım Vakfı.
- Şener, A. (1999), Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar, G. Eren, (Edi.), Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Syf: 548-564.
- Şeni, N., S., Le Tarneç, (2000), Camondolar Bir Hanedanın Çöküşü, Çev. Y. Aksu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ., S. İlkin, (1997), Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
- Toprak, Z., (1985), Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları, Syf, 668-671
- Toprak, Z., (1995a), Milli İktisat Milli Burjuvazi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z., (1995b), İttihat Terakki ve Devletçilik, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yerasimos, S., (1975), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap 1. Bizanstan Tanzimata, Çev. B. Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Yerasimos, S., (2000), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap 2. Tanzimat'tan Dünya Savaşına, Çev. B. Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları.